

GRZEGORZ RYŻEWSKI

dr historii, główny specjalista

w Narodowym Instytucie Dziedzictwa PT Białystok

Plutycze – historia wsi i jej zabytki¹

Słowa kluczowe: Plutycze, budownictwo drewniane, ruralistyka, zabytki, pomiar włóczna

Key words: Plutycze, wooden construction, rural studies, historical monuments, measuring spear

Artykuł jest skróconą wersją dokumentacji historyczno-ruralistycznej wsi, która została wykonana w celu określenia walorów historyczno-kulturowych Plutycz, rozpoznania oraz zaproponowania ochrony najbardziej istotnych materialnych i niematerialnych wartości zabytkowych miejscowości. Szczególną uwagę w dokumentacji zwrócono na ciekawą i cenną zabudowę. W tym celu wykonano kwerendy w archiwach i bibliotekach, a przede wszystkim przeprowadzono badania terenowe, które dostarczyły materiałów fotograficznych oraz przekazów ustnych. W tym miejscu prezentujemy tylko część historyczno-dokumentacyjną, bez części konserwatorskiej, skierowanej przede wszystkim do specjalistów zajmujących się ochroną dziedzictwa kulturowego, a która znacznie poszerzyłaby rozmiary tego i tak długiego tekstu.

Wieś Plutycze (gm. Bielsk Podlaski, pow. bielski, woj. podlaskie) powstała na terenach wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ziemie te od 1513 r. (a formalnie od 1520) tworzyły województwo podlaskie, które Litwa utrzymała aż do unii lubelskiej w 1569 r. Następnie Podlasie weszło w skład Korony Polskiej, do której należało do końca XVIII w., czyli do czasów rozbiorów².

W podlaskich królewszczynach w pierwszej połowie XVI w. rozpoczęto przeprowadzanie pomiaru włócznej. Reforma skomasowała rozproszone, luźne osadnictwo w duże wsie zwarte – ulicówki (ulicówki rządowe) o granicach ściśle określonych i opisanych w rejestrze pomiaru. Wyznaczono też stałe świadczenia i wprowadzono trójpółowy system uprawy ziem³. Trudno dokładnie określić, kiedy rozpoczęto proces pomiaru we włości bielskiej, ale wydaje się, że było to jesz-

1. Plutycze i okolice. Fragment Mapy szczególnej województwa podlaskiego [...] Karola de Perthéesa, 1795. AGAD, Zbiór Kartograficzny, AK 98

Plutycze and surroundings. A part of Specific Map of Podlaskie Voivodeship [...] by Karol de Perthées, 1795. AGAD, Cartographic Collection, AK 98

cze przed 1540 r. W jej wyniku zaginęło sporo starszych, małych osad i utworzono wiele dużych zwartych wsi. Miastu Bielsk wymierzono 6 wielkich wsi-przedmieść, w których skomasowano rozproszone osady. Przystąpiono wtedy do kolonizacji Puszczy Bielskiej. Nowe osadnictwo objęło szerokim frontem puszcę od granicy włości kamienieckiej po rzekę Narew i poza nią aż do granicy włości bielskiej z dobrami zabłudowskimi i włością jałowską. Bliżej Bielska, na ziemiach Klenikowiczów założono aż na 150 włókach wielką wieś Zygmuntowo (dziś Klejniki), a dalej po obu stronach Narwi Janowo, Kaczały, Święcicie (dziś Cieluszki), Trościanicę (dziś Trześcianka), Białki i wieś Dawidowo (Dawidowicze), w której osadzono strzelców, aby pilnowali granicy z dobrami Zabłudów⁴.

W toku tych procesów osadniczych powstała wieś Plutycze. Nazwa wsi wywodzi się od nazwy osobowej Pluta. Określenie to z kolei oznacza osobę, która lubi dużo mówić, pleść, gadać, nie zawsze do rzeczy. Wynika z tego, że wieś osiedlili ludzie o nazwie rodowej Pluta oraz ich potomkowie⁵. Trudno jedynie powiedzieć, czy byli to członkowie jednego rodu (rodziny), czy była to nazwa, jaką ich wspólnie określano. Dziś trudno dowodnie stwierdzić, czy owa wieś powstała na surowym korzeniu w wyniku akcji kolonizacyjnej i karczunku puszczy, czy też została na nowo rozmiarzona i skomasowana z wcześniejszego rozproszonego osadnictwa jednodworczego. Już w 1563 r. mamy wzmiankę o „drodze pluczczyckiej”, czyli prowadzącej zapewne do Plutycz⁶. Wieś wzmiankowana była w lustracji województwa podlaskiego z 1576 r. jako wchodząca w skład starostwa bielskiego, folwarku Stołowacz, przynależąca zaś do wójtostwa plutycznego.

Sioło Pluczicze. W tem siele włók 64 gruntu nader podłego, z których osadnych włók 56 $\frac{2}{3}$. Płacą z nich za wszystkie powinności i za owies, i siano po gr 66, czyni lit. kop 62/20. Nadto były na wójtostwo wolne włók 2, ale dla złego gruntu za pierwszych rewizorów podano wójtowi w siele Nałogach na wójtostwo gruntu średniego włók 2. A te przedsię miał tenże wójt trzymać na osadzie, jako i insi poddani osadni płacą z nich, których nie chce trzymać. A tak z postanowienia naszego terażniejszego ten wójt plucicki ma te włók albo na wójtostwo trzymać, a w Nałogach te, które na wójtostwo trzyma na osadnym czynszu trzymać, albo te na osadzie w siele Plucziczach wedle postanowienia pierwszego rewizorskiego trzymać i płacić z każdej po lit. gr 66, uczyni lit. kop 5/52. Młynowego z włók 56 $\frac{2}{3}$ płacą z każdej włók po lit. gr 6, facit lit. kop 5/40. Suma procentu z tej wsi facit lit. Kop 76/4, które uczynnią zł pol. 190/57.

Z powyższej informacji wynika, że wieś była rozmiarowa znacznie wcześniej niż w 1576 r., bowiem wspomina się tu o „pierwszych rewizorach”. Wiemy, że wcześniejsze pomiary miały miejsce w 1564 i 1570 r., a zapewne i wcześniej. Wynika z tego, że wówczas już wieś musiała istnieć⁸. Zresztą i cytowana wyżej lustracja w części podającej zaległe daniny stwierdzała, że w roku 1573 we wsi było ponad 10 włók pustych, leżących odłogiem, z których nie wybrano należności, a to ze względu na „nieurodzaj i ubóstwo”⁹. Z roku 1575 doszły nas nazwiska dłużników nieplacących należności do skarbu. Byli to: Malosz Klymowicz, Lewon Iwan, Perka, Sawka, Woskolej, Iwan Chrymowicz, Ulyan Iwanowicz, Michał, Jaczek Rutycz. W 1576 r. Mikołaj Kiszka, wojewoda podlaski, starosta bielski zwolnił wieś Plutycze, w starostwie bielskim, z powodu wielkiego ubóstwa i nieurodzaju z połowy czynszu¹⁰. Obok wsi na rzece Narwi funkcjonował młyn plutycki dzierżawiony przez wdowę Ihnatową¹¹. Była też zapewne karczma, co wynikałoby z jednej ze wzmianek¹².

W 1602 r. lustrator zapisał, że w wójtostwie plutyckim znajdowały się Plutycze i 5 wsi (Łyse, Ignatki, Stacewicze, Husaki, Nałogi). Uporządkowano sprawę uposażenia wójta, który posiadał swoje dwie włók wójtowskie w Plutyczach. Z pozostałych 62 włók włościanie uiszczali powinności owsem, sianem i „żarnowem okrom zwyczajnej roboty, per zł 3, czyni zł 186”. Trzy włók „na wybrańce” opłacali włościanie ciągli¹³. Chodzi tu oczywiście o piechotę wybraniecką lub piechotę łanową ustanowioną przez króla Stefana Batorego z dóbr królewskich.

Po 1576 r. pojawił się drugi młyn, bowiem lustrator zapisał: „przy tem siele jest młyn jeden, z którego dają 3 zł. Jest tam młyn drugi, z którego dają z morgami zł 7/15”¹⁴.

W drugiej połowie XVII w. tereny te uległy spustoszeniu wskutek działań wojennych. Znaczne zniszczenia poczynił potop szwedzki w latach 1655–1660. Podlasie stało się areną walk prowadzonych przez wojska szwedzkie wspierane przez Bogusława Radziwiłła z wiernymi królowi Janowi Kazimierzowi oddziałami Pawła Sapiehy. Walki toczyły się m.in. o Mielnik, który przechodził z rąk do rąk. W okolicach Brześcia i Narwi grupowało się wojsko hetmana Wincentego Gosiewskiego, mające walczyć w Prusach. W skład jazdy tego wojska wchodził Tatarzy pod wodzą Subchan Ghazi agi, którzy po zwycięskiej bitwie pod Prostkami (październik 1656 r.)

w sposób okrutny złupili Podlasie. Ziemie te zostały dotknięte najazdem wojsk siedmiogrodzkich Rakoczego w 1657 r. Trasa przemarszu tej armii wiodła przez Zawichost, Urzędów, Łysoboki, Mińsk, Gródek, Drohiczyn, Brok, Nur do Brześcia Litewskiego. Wojska te zniszczyły Mielnik. Również wojna polsko-moskiewska przyczyniła się do zniszczenia tych terenów, Podlasie bowiem w początkowym etapie wojny moskiewskiej było bazą wypadową Pawła Sapiehy. W odwetowych najazdach wojska cara Aleksego zniszczyły wiele wsi i folwarków w starostwach mielnickim, drohickim, brańskim, bielskimi i narewskim. Według obliczeń Jerzego Topolskiego ludność województwa podlaskiego zmniejszyła się o połowę. W dobrach królewskich ubytek ludności wyniósł 68%, a w szlacheckich 17%. Ludność Bielska uległa zmniejszeniu o 63%, a niektóre okoliczne wsie zostały doszczętnie zniszczone. Na przykład jako zniszczone *funditus* były Dawidowicze, Koryciski, Witowo, Stary Kornin, Jahodnik (Jagodniki), Borek, Dubicze Osoczne, Gredele (Hredele), Kulikówka. Bezmiaru zniszczeń dopełniły nawroty morowego powietrza silnego jeszcze w 1661 r. W tym roku pod uprawą było zaledwie 10% ziemi w dobrach królewskich¹⁵.

Wieś Plutycze musiała mocno ucierpieć podczas tych klęsk. Bowiem w 1664 r. stwierdzono, że wśród rozmierzonych 64 włók, w tym 2 wolnych na wójtostwo i 3 wybranieckich, zasiano tylko 1 włókę¹⁶.

W tym czasie wójtostwo plutyckie było nadane Kazimierzowi Aleksandrowi Hrebniickiemu oraz jego małżonce, jak czytamy w dokumencie:

Wójtostwo Plutyckie. Tego na ten czas jest posesorem urodzony pan Kazimierz Aleksander Hrebniicki, wojski połocki chorągwi JKM husarskiej w wojsku WKL, a pułku jmp. Połubińskiego, pułkownika JKM zostającej towarzyszy. Za przywilejem JKM terażniejszego Jana Kazimierza de data w Warszawie 9 maja 1662, do którego wójtostwa za przywilejem Najjaśniejszej Królowej terażniejszej Polskiej, i przywilejem wyżej mianowanym JKM aprobowanym i konfirmacją przydane włók nr 2 puste we wsi Husakach nazwanej pomienionemu jmp. Hrebniickiemu i Barbarze Chrapowickiej, małżonce jego jure colonorum konferowane. Względem którego wójtostwa i włók dwóch aby nie był od dzierżawców bielskich agrowany [...] z których włók powinien płacić po zł 2 z każdej z osobna, do inszych powinności nie należy¹⁷.

Zatem Hrebniicki dzierżył w sumie cztery włóki: dwie wolne w Plutyczach i 2 w Husakach, za które płacił czynsz.

W 1695 r. żołnierz Jan Kulikowski, syn Piotra, otrzymał po śmierci ojca wójtostwo plutyckie, jak zaświadczał Adam Boniecki¹⁸.

Nowe zniszczenia związane były z wojną północną (1700–1710) i przechodami wojsk szwedzkich, rosyjskich, saskich i polskich. Przez Bielsk i starostwo bielskie przechodziły: w styczniu 1703 r. – wojska saskie, w listopadzie i grudniu 1705 r. – wojska polskie, litewskie i moskiewskie, w styczniu 1706 r. – szwedzkie, w kwietniu 1706, grudniu 1707, lutym i sierpniu 1708 r. wojska moskiewskie. W latach 1709–1711 pojawiło się morowe powietrze, które zdziesiątkowało ludność. Po tych klęskach w XVIII w. następowała powolna odbudowa gospodarcza¹⁹.

2. Plutycze. Fragment mapy topograficznej w skali 1 : 33 000, 1795. Ze zbiorów Tomasza Popławskiego
Plutycze. A part of the topographic map, scale 1 : 33 000, 1795. From the collection of Tomasz Popławski

Od 1719 r. starostą bielskim, w ramach którego pozostawała wieś Plutycze, był Jan Klemens Branicki (zm. 1771), hetman wielki koronny, kasztelan krakowski, pan na Białymstoku²⁰.

W XVIII w. funkcjonowała we wsi karczma, o której niepewne informacje mamy z XVI w.²¹ W 1758 r. jest ona potwierdzona dobitnie, bowiem wówczas doszło tu do zabójstwa, którego dokonał żołnierz Paweł Wasilewski z Plutycz w miejscowej karczmie na „osobie nakaźnika”²².

W 1770 r. zanotowano, że „bielskie starostwo, w posesji Jana Klemensa Branickiego kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego i Izabelli z Poniatowskich; quarta 13.916 złp 11 gr”²³. W tym starostwie zaś znajdowało się wójtostwo plutyckie, w posesji Piotra i Anny Dobrowolskich, z którego kwarta wynosiła 10 złp²⁴.

Po śmierci hetmana Jana Klemensa Branickiego, który był m.in. starostą bielskim, starostwo odziedziczyła wdowa po nim Izabela z Poniatowskich. Za jej rządów spisano w 1772 r. *Inwentarz starostwa i leśnictwa bielskiego*²⁵. Źródło to daje nam następujący obraz wsi. Plutycze wchodziły wówczas w skład klucza stołowackiego i tak były opisywane:

Wieś Plutycze, czynszowa osiadła na włókach 64. Ma ludzi osiadłych 74 (gospodarzy), komorników 2. Sołtysów na ławie nr 1. Wójtowskich włók 2. W tej wsi przez część grunt piaszczysty nie użyteczny, na którym jednak ludzie postronni wybierając gdzie lepszy szmatami na czynsz zarabiają²⁶.

We wsi znajdowała się karczma w bardzo złym stanie oraz tuż przy niej browar:

Karczma stara, słomą kryta, reperacji potrzebująca z sienią. Izba bez podłogi z pułapem, okien w drzewo nr 4. Piec z kafli szarych i komin prosty z piecykiem. Komora bez podłogi także z pułapem. Okien w drzewo małych 2. Z tej komórka mała o oknie małym 1. Tak w karczmie, sieniach i komorach drzwi proste na biegunach nr 5. Browar stary reperacji potrzebujący z słodownią słomą kryte wraz przy browarze stojąca stodółka stara²⁷.

Z podobnego czasu (władania starostwem przez Izabelę Branicką) pochodziła niedatowana *Tabela dymów zaprzysiężonych w grodzie brańskim, starostwa i leśnictwa bielskiego, tudzież dóbr Orli, z wyrażeniem osobnym dymów w posesyi JO. Pani będących i różnych posesorów po ten czas przy zaprzysiężeniu do tabelów wpisanych*. Źródło to wymieniało Plutycze w kluczu stołowackim i naliczono tu 52 dymy chłopskie, 2 dymy zapisano w rubryce – „Dymy cerkiewne, karczemne, browarne, młynowe” – oraz 1 dym wójta plutyckiego szlachcica Macieja Moniuszki²⁸. W 1790 r. w Plutyczach zanotowano 82 dymy²⁹.

W okresie przedrozbiorowym wieś Plutycze wchodziła w skład parafii prawosławnej, a następnie unickiej w Rajsku³⁰. Do tej parafii w 1759 r. zaliczano: Rajsk, Haćki, Nałogi, Stacewicze, Husaki, Malawicze, Łapcie, Samułki, drugie Samułki, Jacewicze, Ogrodniki Strabelskie, Plutycze, Korpacze, Chraboły, Bielanowszczyznę, Rzepniew, „w których to wioskach osób do spowiedzi i katechizmu zdolnych [...] naliczyliśmy 501”³¹. W 1784 r. do parafii unickiej we wsi Plutycze zaliczano 63 domy i 289 mieszkańców³². Katolicy zaś uczęszczali do kościoła w Strabli. Wizytacja tejże parafii z 1791 r. tak stwierdzała:

Rozległość parafii rozciąga się na pół mile, zawiera w sobie wsie Doktorce, Mulawicze, Łapcie, Ogrodniki i dwór strabelski do którego te wsie dzie dzicznie należą, tudzież wieś królewską Łyse i niektóre osoby w Plutyczach i Jacewiczach dla bliskości i dawnego używania tu należące³³.

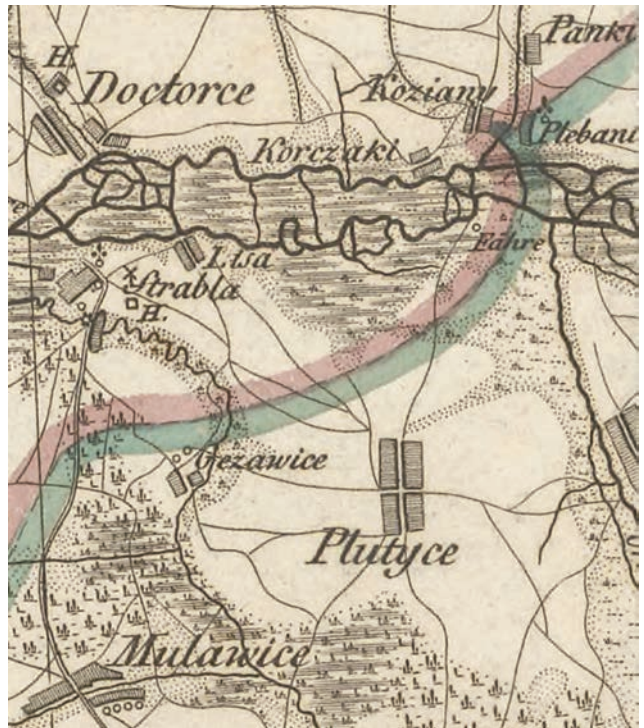
Po trzecim rozbiórze Polski w 1795 r. tereny te zajęli Prusacy. Utworzyli oni na zabranych ziemiach departament białostocki prowincji Prusy Nowowschodnie. Z okresu rządów pruskich dochowały się liczne tabelaryczne zestawienia dotyczące spraw finansowych (wybieranie czynszów i innych powinności) we wsiach interesującego nas obszaru (powiat bielski) również w odniesieniu do Plutycz³⁴. Plutycze wchodziły w skład dóbr rządowych, których ośrodkiem był folwark stołowacki. W skład klucza tego wchodziły następujące wsie (pisownia oryginalna źródła): „Jaczewicze, Liszen, Plosky, Woysky, Pawly, Kanuky, Czelusky, Karpatsch, Staczewicze, Hussaky, Orechwicze, Raysk, **Pluticzen** [pogrubienie – G.R.], Nałogi”³⁵. Stołowacz był zresztą większą jednostką gospodarczą (domeną) i składał się z trzech mniejszych (folwarków, kluczy): Pulsze, Ryboły, Stołowacz. Plutycze podporządkowane zostały temu ostatniemu³⁶.

W 1799 r. król pruski mianował oberamtmanem w Stołowaczu Michała Budziszewskiego, który zobowiązał się prowadzić w zamian starannie własne gospodarstwo, postępować z włościanami zgodnie z prawem, nadzorować gospodarstwa chłopskie oraz policję krajową, uważać, aby chłopcy pilnowali swoich gospodarstw, bydła, nie opuszczali budowli, ostrożnie obchodzili się z ogniem, naprawiali groble i mosty, wspomagali ubogich wiejskich. Obiecywał zapewnić regularność prac policji, wykonywać rozporządzenia króla, sprawy policyjne załatwiać przy pomocy aktuariusza lub odesłać do decyzji Kamery³⁷.

Pod koniec XVIII w. o powinnościach i robociznach wsi wchodzących w skład klucza stołowackiego pisano:

Powinności tych wsiów klucza stołowackiego takowe, a naprzód wieś Rajsk, Orechowicze, Nałogi, Stacewicze i Husaki prócz pańszczyzny jak wieś klucza hołowieskiego robocze odbywają, wieś zaś Ploski i Wojszki pańszczyzny nie służą, ale w tydzień kolejno wysyłają do folwarku ludzi dziesięciu, tłok do orania dni 2, do żniwa dni 6. Wieś Pawły powinni odbyć do dworu dni 180. Cieluszki do żniwa dni 6, do plewila dni 3 i inne powinności z gruntu spełniają, wieś zaś Kaniuki żadnej powinności nie czyni prócz łowienia na skarbową potrzebę ryb, kanały czyścić, stawy i sadzawki, gdzie każą zarybiać, do niewodów skarbowych chodzić i łakę wyznaczoną kosić i onę sprzątać, podwody warszawską z sześciu składają³⁸.

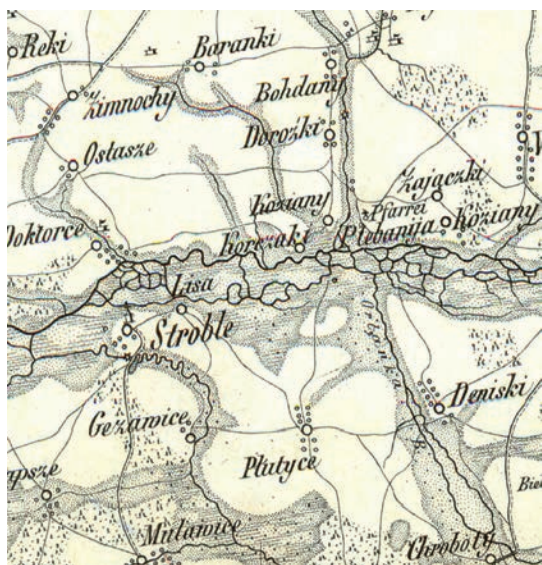
Trudno powiedzieć, z jakich powodów nie wymieniono tu wsi Plutycze, chociaż wymieniono sąsiednie wioski.

3. Plutycze i okolice. Fragment wojenno-topograficznej mapy Prus Nowowschodnich (1 : 152 500), 1808
Plutycze and surroundings. A part of the war-topographical map of New East Prussia (1 : 152 500), 1808

Rządy Prusaków nie trwały długo. W 1807 r. Napoleon z ziem drugiego i trzeciego zaboru utworzył Księstwo Warszawskie, a wschodnią część departamentu na mocy porozumienia między Francją a Rosją w Tylży, jako obwód białostocki, oddał carowi. Obwód białostocki obejmował powiaty: białostocki, bielski, sokólski i drohiczyński. Północna i zachodnia granica obwodu biegła wzdłuż Biebrzy, Narwi, Mieni i Nurca i stała się do 1915 r. granicą między Cesarstwem Rosyjskim a Księstwem Warszawskim, następnie zaś Królestwem Polskim utworzonym na mocy kongresu wiedeńskiego w 1815 r. W 1842 r. samodzielny obwód białostocki zniesiono, wcielając te ziemie do guberni grodzieńskiej (faktyczne włączenie przeprowadzono w 1843 r.)³⁹.

W latach dwudziestych XIX w. „Gazeta Warszawska” zawiadamiała, że „odbywać się będzie publiczna licytacja na wydzierżawienie z dnia 1 czerwca roku następnego 1825 na lat 12 następnych dóbr Koronnych w Obwodzie Białostockim położenie mających”. Wśród dóbr przeznaczonych na licytację znajdowało się w powiecie bielskim, amcie stołowackim wójtostwo plutuckie oszacowane na 12 rubli⁴⁰.

4. Plutycze i okolice. Fragment mapy: Archidiakonat Białostocki, 1846 r. Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, F. 23-225

Plutycze and surroundings. The map fragment: Białystok Archdeaconry, 1846. Library of Vilnius University, F. 23-225

5. Plutycze i okolice. Fragment mapy topograficznej guberni grodzieńskiej w skali 1 : 126 000, 1866

Plutycze and surroundings. A part of the topographic map of Grodno Governorate in scale 1 : 126 000, 1866

Pod zaborem rosyjskim Plutycze wchodziły w skład guberni grodzieńskiej, gminy (wołości) w Rajsku i posiadały 1574 dziesięciny ziemi⁴¹. Znany etnograf Ludwik Czarkowski zaliczał Plutycze do „wsi włościańskich, zaludnionych przez Mazurów i Rusinów (mieszane)”⁴². To samo stwierdził Adam Zakrzewski⁴³.

Przed uwłaszczeniem, a często i do I wojny światowej powszechne były we wsi tzw. kurne chaty. Zygmunt Gloger pisał:

Na środku sieni, w miejscu obłożonem kamieniami, palił się ogień; nad nim wisiał sagan na drewnianym „kruczku” (haku), co u biedniejszych dziś jeszcze się spotyka. Nad ogniskiem położone bywały dyle, aby iskry ogniska nie dostawały się do słomianego dachu. Latem ognisko przenoszono na podwórze dla uniknięcia pożaru i dymu. Dym ten wychodził przeze drzwi, albo przez otwór w pułapie izby. Takie izby były cieplejsze od izb z piecami luftowymi, ale podczas palenia było w nich zimno i dymno. W takich chatach wszystko jest przesiąknięte dymem i bywa dużo robactwa. Gdy przyjdzie człowiek z takiej chaty, to go czuć dymem, a wszystkie jego sprzęty, obrazy, książki i papiery są rude od dymu. Niektórzy włościanie byli tak przywykli do dymu, że lubowali się w nim siedząc na piecu w chacie lub osieci. Śwąd i dym nic im nie przeszkadzał, aby tylko było ciepło⁴⁴.

Wraz z rozwojem układu mieszkalnego zmieniało się też wyposażenie poszczególnych pomieszczeń. Opis wyposażenia kurnej chaty przekazał w 1955 r. Mikołaj Fiodoruk ze wsi Plutycze koło Bielska Podlaskiego, co zanotowała Bożena Kural:

Kurne chałupy zapamiętał z dzieciństwa, kiedy to w Plutyczach były jeszcze dwa takie domy. Urządzenie kurnej chaty było proste. Spano tam na „zapiku” mieszczącym się między ścianą i piecem oraz na piecu. Wzdłuż dwóch pozostałych ścian biegły ławy umocowane na wbitych w ziemię „standardach”. W kącie u zbiegu ław stał stół, bardzo prosty, na czterech nogach, zбитy jak wszystkie pozostałe sprzęty przez samych właścicieli. Na stole owinięty w kawałek białego płótna leżał, nawet musiał leżeć, chleb. Naczynia kuchenne ustawiano na ławach i pod nimi, przedmioty drobniejsze, jak miski, łyżki itp. kładziono na policy. Ubrania i płótna zamykano w skrzyniach stojących w komorze lub w sieni. Podłogę stanowiła ubita „ziemia” („tułok”). Światło wpadało przez dwa małe czteroszybowe okienka. Drzewo opałowe suszono na „hradkach” zamocowanych zamiast powały⁴⁵.

Wybitny znawca guberni grodzieńskiej Paweł Bobrowski w sposób bardzo wymowny przedstawił życie włościan na tym terenie jeszcze przed uwłaszczeniem:

Całe obejście włościanina składa się z domu mieszkalnego (chata), chlewa (najczęściej razem stajnia, obora i świniec) i stodoły. Chatę wznosi się bez fundamentów, na rogach kładzie się kamienie a na nich ściany wyprowadza się aż do sufitu. Składa się chata z 3 części, a mianowicie: przedniej t. zw. izby albo chaty właściwej, średniej – sieni i tylnej – komory, albo kłeci. W sieniach karmi się dobytek: kury, gęsi, świnie (a czasem i w chacie), w komorze przechowuje się wszystkie zapasy. Wnętrze chaty prawie wszędzie jednakowe. Na lewo od wejścia pod lewą przednią ścianą stoi ława do siedzenia. Na prawo piec „gardłem” do drzwi obrócony. Za piecem jest t. zw. zakut albo poł, na którym śpi cała rodzina. Na piecu sypiają tylko uprzywilejowani. Z pieca wchodzi się na t. zw. podsufitek – rusztowanie zrobione pod pierwszą kwaterą sufitu, arszyn niżej od sufitu. Sufit składa się z okrągłaków, rzadziej z ciosanych desek. W rogu przy ścianie przedniej stoi stół a nad nim zawieszone na ścianie obrazy. Cała chata zawierała około 80 sążni kubicznych przestrzeni, 2 okna wielkości 1½ arszyna kwadratowego w ścianie lewej i trzecie okno w ścianie przedniej od ulicy. W oknie ramy o kształcie nieprawidłowych trójkątów czy czworokątów, zazwyczaj rozbite szkła, założone szmatami lub drzazgami. Chaty przeważnie kurne, tylko nieliczni koloniści i niektórzy z włościan rządowych mają chaty z kominami stosunkowo czyste. Dym wychodzi do sieni przez drzwi albo przez specjalny otwór w suficie i rozchodzi się pod słomianym dachem. Piec robi się z gliny na drewnianym szkielecie: pod piecem mieszczą się kury, prosiaki itp. Chata oświetla się błonami sosnowymi, piec ogrzewają chrustem albo słomą. W domu obowiązkowymi sprzętami są: żarna, krosna, stępa drewniana, dzieża, łopata do wsadzenia chleba, widły do wyjmowania z pieca glinianych garnków, drewniane albo gliniane miski, gliniane kubki i dzbanki do noszenia jedzenia w pole, drewniane łyżki i także warząchew. Jest to cały inwentarz domowy gospodyni. Niebogaty również jest inwentarz włościanina: koń, parę wołów, kilka owiec i świń, kilka sztuk drobiu – to inwentarz żywy, wóz, sanie, uprząż, socha, brona, topór, powrozy, worki i inne niezbędne narzędzia stanowią kapitał cały prymitywnego gospodarstwa włościańskiego. Pożywienie włościan składa się z chleba, ogroduwizny, mleka, mięsa, grzybów i jarzyn; chleb z mąki żytniej, razowej z żaren. Na przednówku, gdy często braknie żyta, biedniejsi dodają do mąki, suszonych liści paproci, brzożową korę i różne korzenie; chleb taki jest niestrawny i niesmaczny. Dodatek jęczmienia, kartofli, miękiny, stosuje się powszechnie. Jako zupę warzą kapuśniak zaprawiony krupą, boćwinę, krupnik, żur, kisiel z mąki owsianej. Kartofle są w powszechnym użyciu. Dalej groch, soczewica, bób. W dniu postnym okraszają strawę makiem lub siemieniem konopnym. Na wiosnę jedzą szczaw, pokrzywę, gorczycę itp. Podczas roboty jedzą suchy chleb, kartofle, groch gotowany i bób. Tylko w święta używają jajka, rybę, suszone grzyby itp.; zazwyczaj te rzeczy są sprzedawane dla nabycia soli, żelaza lub odnosi się je do karczmy na wódkę. Wódkę lubią wszyscy: mężczyźni i kobiety, starzy i młodzi, a nawet mali⁴⁶.

Podczas I wojny światowej, tak jak w przypadku wielu wsi w naszym województwie, również mieszkańcy Plutycz zmuszeni zostali do tzw. bieżenstwa, czyli zostali ewakuowani w głąb Rosji. Wiemy, że nie wrócili do wsi Michał Wasiluk, Andrzej Iwaniuk, Eliasz Filipowicz, Ignacy Stepaniuk, Anna Stepaniuk, Daria Aleksiejuk córka Michała, Roman Ostrowski, Kalistrat Dmitruk. Józwiuk Jan z żoną i córką trafili do Guberni Tomskiej⁴⁷.

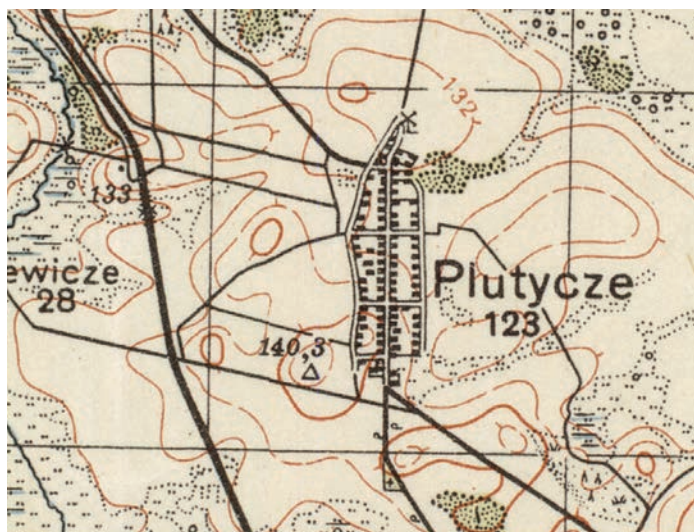
6. Plutycze i okolice. Fragment wojenno-topograficznej mapy Rosji w skali 1 : 84 000, 1915
Plutycze and surroundings. A part of the war-topographical map of Russia in scale 1 : 84 000, 1915

Po I wojnie światowej wieś weszła w skład nowo powstałego województwa białostockiego, powiatu bielskiego, gminy Wyszki. Naliczono tu w 1921 r. 104 budynki z przeznaczeniem mieszkalnym, zasiedlone przez 488 osób (240 mężczyzn i 248 kobiet). Dwie osoby wyznania rzymskokatolickiego oraz 486 prawosławnego. Aż 485 mieszkańców deklaroowało narodowość białoruską, a trzech polską⁴⁸.

We wsi istniał Sklep Spożywczy Jana Ostrowskiego zamieszkującego we wsi⁴⁹. Tragicznym wydarzeniem we wsi, które zadecydowało też o wyglądzie zabudowy, był pożar latem 1931 r. Pismo „Zorza” w rubryce „Nowe pożary na wsi” zamieściło między innymi taki akapit: „We wsi Plutycze (gm. Wyszki, pow. bielski) spaliło się 50 domów mieszkalnych oraz 60 stodół i chlewów z inwentarzem żywym i martwym. Straty wynoszą 235 000 zł”⁵⁰.

Szkoła w Plutyczach funkcjonowała już w okresie międzywojennym. W latach dwudziestych korzystała z pomieszczeń prywatnych (50 m²), zaś już w roku 1931 posiadała własny budynek przeznaczony na cele edukacyjne, wzniesiony według rozpowszechnionego schematu⁵¹. Takie same gmachy funkcjonowały w Parcewie i Pasynkach. Szkoła stała na końcu wsi (od strony Rajska, po lewej stronie drogi), potem za szkołą zbudowano jeszcze 3 domy. Pierwotnie szkoła miała dwie

sale lekcyjne, które oddzielone były korytarzem od części mieszkalnej. Mieszkania to niewielka kuchnia i trzy pokoje. Do budynku prowadziły dwa wejścia, od frontu przez ganek, a drugie przez dobudowaną sionkę. Powierzchnię, jaką zajmowała szkoła na cele edukacyjne, obliczono na 97 m², a liczbę uczniów na 92 osoby. W latach 1931–1934 w Plutyczach uczył Bolesław Wiśniewski⁵².

7. Plutycze i okolice. Fragment mapy topograficznej w skali 1 : 100 000, WIG 1937
Plutycze and surroundings.
 A part of the topographic map in scale 1 : 100 000, WIG 1937

Tak jak w innych miejscowościach pałaca była sprawa reform rolnych i zaprowadzenia w tej dziedzinie podstawowych funkcjonalnych ułatwień w gospodarce. Komasaacja gruntów, regulacja rzek, melioracja były najpoważniejszymi wyzwaniami. Te także potrzebne działania nie zawsze spotykały się ze zrozumieniem tradycyjnej i konserwatywnej ludności. W jednym z artykułów z 1938 r., zatytułowanym *Bunt Plutyckich chłopów przeciw „żelaznemu diabłowi”*. Jak Fundusz Pracy osusza woj. Białostockie opisującym akcję regulacji rzeki Orlanki czytamy:

We wsi Plutycze było inaczej. Władze powiatowe obwieściły chłopom nowinę, która gdzie indziej wywoływała wybuch radości. – Fundusz Pracy dał pieniądze na regulację Orlanki. Przyjdą za parę dni cieśle, postawią tamę, w czasie suszy będziecie mieli wodę, w czasie powodzi – suszę. Plutycze zbuntowały się. – Utopić was chcą! – podlegały jakieś złośliwe usta. Trzy razy włościanie przeganiali robotników. Dziś gdy urządzenia regulujące dopływ i odpływ wilgoci na łąki i pola zaczęły działać, chłopci plutycy wysłali delegację do starostwa z przeprosinami za to że – My głupie byli panoczku”⁵³.

Podczas sowieckiej okupacji w 1940 r. powstał w Plutyczach kołchoz im. 17 Września, który istniał krótko, gdyż po wybuchu wojny niemiecko-rosyjskiej i ucieczce władz radzieckich przestał funkcjonować. Był to jeden z pierwszych

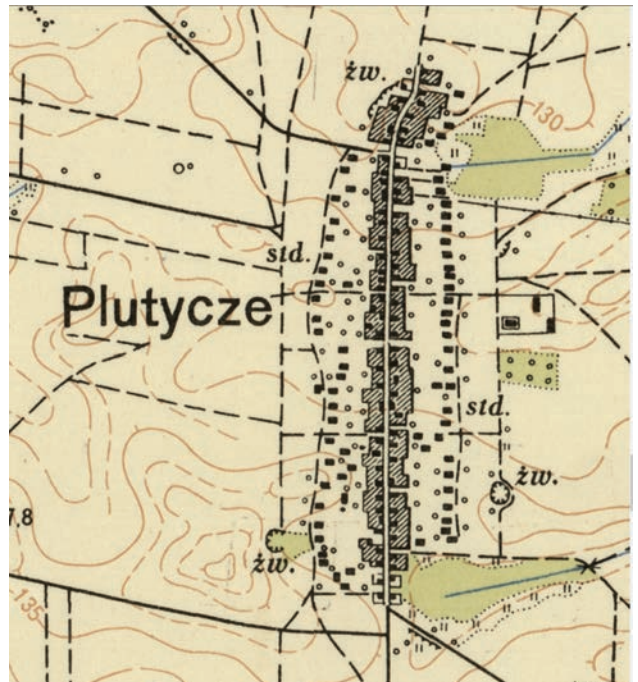
i większych kołchozów w powiecie bielskim, „który zjednoczył 162 gospodarstwa rolne. Oba kołchozy cieszyły się uprzywilejowaniem ze strony władz i do nich, w maju 1940 roku, trafiły pierwsze cztery traktory przeznaczone dla powiatu”⁵⁴.

Po II wojnie światowej organizowano tzw. spółdzielnie produkcyjne, które miały być zespołowymi gospodarstwami, gdzie chłopci wnosili swoją ziemię, aby ją razem uprawiać. W 1950 r. zarejestrowano spółdzielnie w Deniskach, Wólce Wygonowskiej, Daszach, Wólce Terechowskiej, Mochnatem, Kotłach, Kojłach, Krzywej, Moskiewcach i Plutyczach właśnie⁵⁵.

Z 1956 r. pochodził list przewodniczącego Prezydium PRN w Bielsku Podlaskim, Zdzisława Nowakowskiego, z którego wynika, że większość zabudowań spółdzielczych w tym czasie była już w Plutyczach wzniesiona, w tym zapewne i zachowany do dzisiaj murowany spichlerz-magazyn nawiązujący do architektury historycznej. Czytamy tam:

Piszecie, że mimo próśb i nalegań z Waszej strony, nasze Prezydium nie chce pomóc Wam w budowie stodoły. Pragnę więc wyjaśnić, że w miarę możliwości przyznajemy spółdzielniom fundusze na budowę stodół. W pierwszej jednak kolejności przyznajemy kredyty na budowę bardziej potrzebnych budynków gospodarskich, jak obory, chlewnie i magazyny, które Wy już posiadacie. W bieżącym roku kredyty na budowę stodół otrzymały dwie spółdzielnie produkcyjne: Zubowo i Dubno. W następnym roku, rozdzielając kredyty, będziemy mieć na uwadze również Waszą prośbę⁵⁶.

Zabudowania spółdzielcze funkcjonowały na wschód od zabudowań wsi.

8. Plutycze. Fragment mapy topograficznej Polski w skali 1 : 25 000, 1962
Plutycze. A part of the topographic map of Poland in the scale 1 : 25 000, 1962

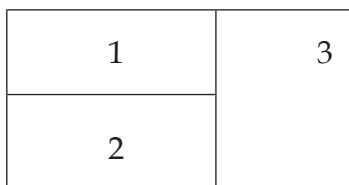
Po wojnie misję swoją kontynuowała szkoła. Gdy przybyło dzieci (120 i więcej), część mieszkalną przerobiono na pokój nauczycielski z kancelarią, a także na dwie dodatkowe sale lekcyjne. Nauczyciele mieszkali na kwaterach w domach prywatnych. Nauczycielem był tu m.in. Marian Oksztulski. Szkołę zamknięto około 1978 r.⁵⁷

Analiza rozwoju układu przestrzennego

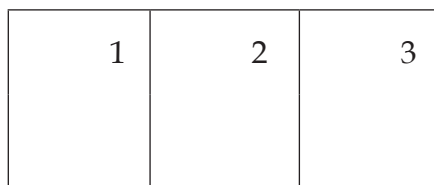
Wieś Plutycze, po raz pierwszy wzmiankowana w 1576 r., powstała w okresie pomiaru włócznej prowadzonej w królewskich podlaskich podczas kolonizacji terenów starostwa bielskiego⁵⁸.

Około 1540 r. w starostwie bielskim rozpoczęto planową akcję kolonizacyjną, połączoną z szeroko zakrojoną reformą gospodarczą, polegającą na skupieniu rozproszonego osadnictwa, wdrożeniu nowoczesnego systemu uprawy zwanego trójpółówką, likwidacją starych danin i służebności, a wprowadzeniu precyzyjnych powinności, wymiarem których były nadziały różnych kategorii gruntów (dobre, średnie, podle).

Wstępem do realizacji reformy był pomiar gruntów i określenie areалу poszczególnych wsi, który następnie dzielono na trzy pola równej wielkości (pod ozi-minę, jarzynę i ugór), przy czym dają się zauważyć dwa zasadnicze schematy:

schemat I

schemat II

W pierwszym wypadku pole 1 i 2 określano jako leżące naprzeciw siebie, a 3 jako boczne. W drugim zaś mówiono o średnim polu (2) oraz dwóch skrajnych (1 i 3). Każde z pól dzielono na rezy, tj. równoległe pasy, przy czym do poszczególnych gospodarstw przydzielano zazwyczaj po jednej rezie każdej kategorii. Kierunek rez pola mógł być dowolny – poprzeczny lub podłużny (były równoległe do ścian). W przypadku I ulicę lokalizowano między polem 1 i 2, zaś w drugim między 2 i 3⁵⁹. Występowały też różne warianty tych schematów. Wsie pomiaru włócznej były wsiami o niwowym układzie gruntów i posiadały trzy zazwyczaj równej wielkości pola-niwy⁶⁰.

Wygląd wsi po pomiarze włócznej tak charakteryzował znawca tematu Ludwik Kolankowski:

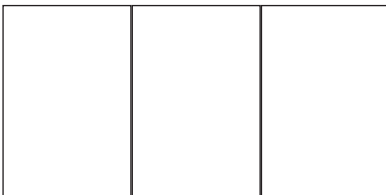
Obok folwarku gospodarskiego, zajmującego w stosunku do włók czynszowych przestrzeni jak 1:7 ciągnęła się zabudowana w ulicówkę wieś, złożona w zasadzie z gospodarstw 30–36 morgowych tj. z 1 włóki jako zasadniczej jednostki podatkowej, administracyjnej i wojskowej. Bojarzy

putni i wszelkiego rodzaju słudzy i rzemieślnicy dworscy otrzymali od 1–2 włók, wolnych od czynszu. Nie mogący obrobić lub opłacić całej włóki brali po pół włóki = 16 morgów. Byli to ogrodnicy. Na osobnych opłatach były resztki pół tzw. zaścianki. Administrujący wsią wójt i ksiądz, posiadający 2–3 włók, jako też rzemieślnicy na usługach folwarku, byli wolni od wszelkich opłat⁶¹.

Pomiara była rewolucyjna pod względem zmiany stosunków gospodarczo-społecznych i zadecydowała o wyglądzie krajobrazu kulturowego na następne kilkadziesiąt lat, likwidując pierwotne osadnictwo rozproszone i tworząc regularne wsie ulicówki, otoczone blokiem o niwowym układzie gruntów. Powstające na Podlasiu podczas pomiaru ulicówki ze względu na swój niezwykle zwarty i regularny układ zabudowy często określa się mianem wsi szeregowej; ulica w szeregowce biegła w linii prostej, zagrody miały nie tylko ten sam kształt, ale i tę samą wielkość oraz zbliżony, a nawet analogiczny układ budynków. Budynki mieszkalne wznoszono na przylegających do siebie wąskich działkach. Niewielka ich szerokość niejako wymuszała sytuowanie poszczególnych budynków wzdłuż działki siedliskowej; zazwyczaj tuż za domem wznoszono zabudowania gospodarcze związane z hodowlą zwierząt, a więc chlewy, stajnie i obory. Z kolei za tymi budynkami urządzano ogródki warzywne i sady. Za ogrodem budowano stodołę, za którą biegła droga zagumienna. W innym wariantcie za stodołami organizowano wygony zamieniane później często na ogrody ograniczone drogą zagumienną. We wsi szeregowce zagrody mogły być lokalizowane po jednej lub po obu stronach drogi.

Regularnej zabudowie odpowiadał regularny układ gruntów. Wyłamanie się z tego sprzężonego systemu w XVI–XVIII wieku było niemożliwe, a i później także bardzo trudne. Trwałość układu zabezpieczał tzw. przymus polowy związany z trójpółówką. Polegał on na corocznym zmianowaniu upraw w poszczególnych polach, przez co uniemożliwiał zabudowę rozproszoną⁶². Maria Kielczowska-Zalewska zauważa, że „wsie szeregowe przypominają układem łańcuchowo-niwowym wsie średniowieczne. Przy czym pomierzenie pasów gruntów w ustalonej kolejności w każdej niwie nadało im szczególnie regularny charakter, który zaznacza się zarówno w układzie siedlisk jak i pól”⁶³.

Plutycze to typowa szeregowka, powstała podczas pomiaru włóczęj w połowie XVI w. Na podstawie analizy zarówno najstarszych map historycznych, jak i dzisiejszego układu drożnego można założyć, że układ pól wsi obrazuje poniższy schemat, przy czym ulicówkę biegnącą południkowo zlokalizowano według schematu II między polem zachodnim a dwoma polami wschodnimi.

Zagrody usytuowane są po obu stronach drogi. Domy w zagrodach przeważnie ustawione szczytem do ulicy, tak jak i większość zabudowań gospodarczych. Za linią stodół i wygonami wieś obiegają drogi zagumienne. Obecnie wygony pełnią rolę ogrodów warzywnych, sadów, pól uprawnych, pastwisk. Z północnego krańca wsi wychodzi droga w kierunku zachodnim biegnąca do Strabli oraz droga w kierunku północnym prowadząca na łąki nad Narwą. Przedłużeniem ulicy w kierunku południowym jest droga wiodąca do Rajska, zaś z południowego skraju wsi prowadzi droga w kierunku wschodnim łącząca się z drogą krajową nr 19 we wsi Chraboły oraz droga na zachód do wsi Jacewicze. Oprócz tego zabudowę wsi dzielą na trzy równe części dwie drogi biegnące równoleżnikowo i łączące się z drogami zagumiennymi.

Na wschód od zabudowań wsi przy drodze zagumiennej zlokalizowano w latach pięćdziesiątych XX w. zabudowania spółdzielni produkcyjnej, z których do dzisiaj zachował się spichlerz z lat pięćdziesiątych XX w., oraz dwa budynki gospodarcze, powstałe jednak później, na miejscu wcześniejszych zapewne drewnianych.

Na gruntach wsi, po zachodniej stronie drogi do Rajska, lecz w odległości około 400 m od zabudowy, funkcjonuje cmentarz należący do parafii prawosławnej w Rajsku. Trudno powiedzieć, od kiedy ten obiekt pełni funkcje grzebalne. Niewykluczone, że zanim został uznany za legalny, był to cmentarz wiejski (tzw. mogiłki, mohiłki), nagminnie występujący na terenach osadnictwa ruskiego i litewskiego. Widnieje on już na mapie z 1866 r.

Bardzo istotna dla dziejów wsi była reforma rolna i związana z nią akcja scalania gruntów, które w wyniku działów rodzinnych, spadkowych i alienacji znajdowały się w rozdrobnieniu i szachownicy, co znacznie utrudniało gospodarowanie. Przeciętnie gospodarstwa składały się z kilkunastu, a niejednokrotnie nawet kilkudziesięciu działek. Były one niezwykle długie (nawet kilka kilometrów) i bardzo wąskie. Znawca tematu Walerian Bujnowski tak charakteryzował uciążliwość gospodarowania przed akcją scaleniową:

Zrozumiałym jest, że przy podobnej szachownicy nie mogło być mowy o wyższej kulturze rolnej. Stosowanie maszyn i narzędzi rolniczych było ogromnie utrudnione, traciło się grunt na miedze, będące rozsądnikami chwastów. Z powodu ciągłego wypasania nie można było zasiewać traw pastewnych, ani też stosować poplonów i międzyplonów. Traciło się wiele czasu na dojazd do odległych pól, zużywało sprzężaj. W niektórych wsiach pola leżały od sadyb tak daleko, że np. w długi wiosenny dzień nie można było wywieźć więcej niż 4–5 fur nawozu. Łatwo więc sobie wyobrazić jak wiele czasu marnowało się na nawożenie pól, ich uprawę oraz sprzęt ziemiopłodów⁶⁴.

Oprócz istotnego ułatwienia w gospodarowaniu, a co za tym idzie – znacznego postępu w rolnictwie, reforma scaleniowa zmieniła też krajobraz wsi. To właśnie wtedy wielu gospodarzy przeniosło się na nowo powstające tzw. kolonie. Akcję scaleniową we wsi rozpoczęto na dobre po II wojnie światowej. Dopiero

na powojennych mapach tych okolic widzimy zabudowę kolonijną wsi, brak jej natomiast pod koniec lat trzydziestych XX w.

Na koniec kilka danych statystycznych dotyczących zabudowy i zaludnienia wsi Plutycze.

Wizytacja unickiej parafii w Rajsku z 1784 r. podawała, że były tu 63 domy, które należały do parafii (katolickich zapewne nie liczone). W tych domach mieszkało 289 wiernych, w tym 150 mężczyzn i 139 kobiet⁶⁵.

W 1790 *tabela Komisji Porządkowo-Cywilno-Wojskowej* wykazywała w Plutyczach 82 dymy wiejskie⁶⁶. Według pruskiej mapy Stain z około 1795 r. w Plutyczach było tylko 57 domów. Tablica statystyczna posiadłości ziemskich sporządzona w 1853 r. opisywała Plutycze w powiecie bielskim, które miały 70 dymów i 422 mieszkańców (w tym 198 mężczyzn i 224 kobiety). W 1866 r. notowano tu 66 domów⁶⁷. Tuż przed I wojną światową Niemcy naliczyli w Plutyczach 100 domów, zaś Rosjanie – 142 domy⁶⁸. Szacunki Rosjan wydają się bliższe prawdy, zważywszy na fakt, że nastąpił w czasie I wojny światowej ubytek ludności związany z tzw. bieżenstwem⁶⁹. W 1921 r. istniały 104 budynki z przeznaczeniem mieszkalnym, zasiedlone przez 488 osób (240 mężczyzn i 248 kobiet)⁷⁰. Liczba domów wkrótce znacznie wzrosła – w 1937 r. odnotowano tu 123 domy⁷¹.

Układ przestrzenny zagrody

Zagroda (siedlisko, gospodarstwo, obejście) to zespół budynków mieszkalnych i gospodarskich wraz z podwórzem i otoczeniem, służące mieszkaniu i produkcji rolnej. W jej skład zawsze wchodził dom, stanowiący centrum zagrody, budynki inwentarskie, budynki służące do przechowywania plonów oraz pomieszczenia do przechowywania narzędzi, a także studnie, letnie kuchnie, suszarnie, wędzarnie, szopy maneżowe itp. Budynek mieszkalny i zabudowania gospodarcze zwykle otaczały plac zwany podwórzem (podwórkim). Teren, gdzie stały budynki gospodarcze, a zwłaszcza te służące obróbce zboża, jak stodoła, nazywano gumnem, zaś plac za nimi – zagumieniem. Działki zagrodowe dzielone były na tzw. ogrody, czyli obszary między domem a stodołą, służące jako podwórze i warzywnik, oraz wygony, leżące za stodołami i pełniące funkcję pastwiska dla zwierząt.

We wsiach szeregowych zagrody rozmieszczane były w bardzo regularny sposób po obu stronach drogi biegnącej przez środek wsi. Wszystkie siedliska miały tę samą wielkość i kształt wydłużonego prostokąta. Tak też rozplanowane zostały Plutycze. Obecnie większość działek na terenie wsi odznacza się bardzo małą szerokością: niektóre liczą zaledwie 10 m, najszerwsze – 33 m. Ich długość jest stała i wynosi ok. 265 m (po zachodniej stronie drogi biegnącej przez wieś) lub ok. 280 m (po wschodniej stronie drogi). To zdeterminowało rozplanowanie przestrzenne i wymusiło sytuowanie zabudowań mieszkalnych i gospodarczych w jednej linii, prostopadle do ulicy.

Najbliżej ulicy zawsze usytuowany jest dom, ustawiony do niej szczytowo; tylko na kilku najszerszych posesjach możemy spotkać domy stojące kalenicowo. Za nim, w tej samej linii zabudowy, znajduje się budynek inwentarski. Może on

być odsunięty od ściany domu, przylegać do niej lub też tworzyć z nim jeden budynek przekryty wspólnym dachem. Taki typ nazywany jest zagrodą wydłużoną typu bielsko-hajnowskiego i charakteryzuje się tradycyjnym rozplanowaniem: najbliżej chałupy usytuowana jest stajnia, następnie obora, owczarnia, kurnik i chlew. W nielicznych przypadkach, kiedy szerokość działki na to pozwalała, budynek inwentarski lokowany był wzdłuż przeciwnej granicy działki niż dom lub też – kiedy dom usytuowany był kalenicowo – był od niego zupełnie oddzielony. Budowano przeważnie wzdłuż północnej granicy posesji, tak aby podwórze oraz front domu wraz z wejściem znalazły się po południowej stronie działki.

9. Plutycze. Zagroda 16.
Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The homestead 16.
Photo by A. Kułak, 2021

Dość często spotykanym w Plutyczach budynkiem gospodarczym jest spichlerz. Zazwyczaj sąsiadował on z domem i budynkiem inwentarskim, co było związane z jego przeznaczeniem. Bardzo ważnym obiektem w zagrodzie była też stodoła. W wielu wsiach szeregowych stodoły wznoszono jako budynki przejazdowe i sytuowano je poprzecznie do osi działki, tak aby oddzielały ją od wygonu. W Plutyczach jednak stodoły usytuowane są przeważnie wzdłuż dłuższej granicy posesji, co jest związane z niewielką szerokością działek. Ich odległość od dróg zagumiennych jest zróżnicowana, nie tworzą jednej linii zabudowy.

10. Plutycze. Zagroda 25.
Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The homestead 25.
Photo by A. Kułak, 2021

Wśród pomniejszych obiektów należących do zagrody należy wymienić również studnie, piwnice ziemne oraz kuchnie letnie, czyli niewielkie murowane budynki wolnostojące. Obiekty te lokowane były zazwyczaj obok lub naprzeciwko zabudowań gospodarczych, w bezpośredniej bliskości domu. Dużą rolę w rozplanowaniu zagrody oprócz budynków odgrywa też zielen: przedogródki obsadzone kwiatami, ogrody warzywne oraz sady, umiejscawiane naprzeciwko domu i budynków gospodarczych lub w głębi posesji, między budynkami inwentarskimi a stodołą.

11. Plutycze. Zagroda 31.
Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The homestead 31.
Photo by A. Kułak, 2021

Budynki mieszkalne

Zachowane do współczesnych czasów obiekty pochodzą przede wszystkim z okresu po II wojnie światowej, jednak prezentują typy budynków mieszkalnych występujące na wschodnim Podlasiu już w międzywojniu.

Tradycyjnym materiałem budowlanym było drewno drzew iglastych. W zachowanych domach do budowy zrębu używano obrobionych bali (krawędziaków). Podmurówki wykonywano z kamieni polnych łączonych zaprawą cementową, oblewano je betonem, niekiedy układano rolkę z cegieł. Tradycyjne pokrycia dachowe ze słomy i gontu zastąpił najpierw eternit falisty, dachówka cementowa i blacha cynkowa (ocynkowana) lub malowana, a później również blachodachówka. Stolarka okienna i drzwiowa, podłogi oraz podbitki stropów tradycyjnie wykonywane były z drewna; trzony kuchenne i piece grzewcze konstruowano z kafli. Domy wznoszone były w konstrukcji zrębowej, węglowane na jaskółczy ogon bez ostatków. Niekiedy wprowadzano również łątki. Najgrubszą belką w zrębie była podwalina, zwęglowana często na zamek. W oczepach, czyli belkach wieńczących zrąb, wycinano gniazda, w których osadzane były belki stropowe. Elewacje pokrywane były szalunkiem z desek. Miał on znaczenie estetyczne jako dekoracyjny sposób wykończenia ścian zewnętrznych, ale również praktyczne, bowiem chronił zrąb budynku przed wpływami atmosferycznymi oraz pomagał ocieplić dom.

Tradycyjnie stosowana była stolarka okienna ościeżnicowa osadzana na łątkach lub węgarach. Najstarsze zachowane przykłady to okna dubeltowe dwuskrzydłowe z nadślemieniem. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych pojawiły się okna dwu- i trójskrzydłowe (niektóre z nadślemionami, czasem wielokwaterowymi), a w latach dziewięćdziesiątych bezpodziałowe. Z drewna wykonywano również skrzydła drzwiowe. Na terenie wsi można spotkać przykłady zarówno najprostszych drzwi deskowo-spągowych, jak i nowszego typu – płycinowych. Drzwi spągowe pełniły funkcję drzwi zewnętrznych lub prowadzących do komory albo kuchni. Zewnętrzne drzwi płycinowe zaopatrywano zwykle w wąskie nadświetle, zaś we wnętrzu wstawiano, zwłaszcza w pomieszczeniach bardziej reprezentacyjnych, dwuskrzydłowe i/lub częściowo przeszklone. W skrzydłach drzwiowych montowano często kowalskie zawiasy oraz zamki zapadkowe, często z wykładkami.

12. Plutycze. Zagroda 113.
Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The homestead 113.
Photo by A. Kułak, 2021

Wszystkie domy w Plutyczach to budynki szerokofrontowe, przeważnie usytuowane szczytowo do ulicy. W ścianie szczytowej od strony drogi umieszczana była para okien (tylko w bardzo małych domach jest to jedno okno lub ściana jest ślepa). Ściany wzdłużne liczyły przeważnie od trzech do sześciu osi, przy czym drzwi lokowane były na trzeciej lub czwartej osi od ulicy. W nowszych budynkach wstawiano dodatkowe drzwi do pomieszczenia gospodarczego na ostatniej osi. W przeciwległej ścianie wzdłużnej znajdowały się również jedno lub dwa okna, a czasem też drzwi. Częstym rozwiązaniem było osłanianie głównego wejścia od podwórza daszkiem na wspornikach albo poprzedzanie go gankiem – otwartym lub oszklonym. W przypadku nielicznych domów usytuowanych kalenicowo do ulicy w ścianie frontowej umieszczano wejście główne, zaś od podwórza – gospodarcze, połączone ze sobą sienią lub też wejście sytuowano tylko od podwórza.

13. Plutycze. Zagroda 118.
Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The homestead 118.
Photo by A. Kułak, 2021

Drewniane domy z Plutycz charakteryzuje bogate zdobnictwo, chociaż ilość zastosowanych zdobień i sposób ich rozmieszczenia na elewacjach są bardzo zróżnicowane. Niektóre budynki mieszkalne są ich pozbawione zupełnie lub zdobienia ograniczone są do dekoracyjnego szalunku w szczycie, inne domy pokrywa bogata ornamentyka w kontrastowych kolorach. Wyraża się ona poprzez dekoracyjne opracowanie ścian zewnętrznych, szczytów dachowych, końcówek belek stropowych, węglów, otworów okiennych, okapów, drzwi wejściowych oraz ganeków. Elewacje domów pokryte są szalunkiem, przeważnie z fazowanych desek ułożonych poziomo i pomalowanych olejno. Rzadkością jest wprowadzanie pasa pionowego desekowania sięgającego do wysokości okien i wydzielonego listwami okapowymi, tak popularnego w innych wsiach.

14. Plutycze. Zagroda 126.
Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The homestead 126.
Photo by A. Kułak, 2021

Bardziej dekoracyjny układ szalunku (w tzw. jodełkę) pojawiał się w partiach szczytu od strony ulicy, chociaż szczyty szalowano też w układzie pionowym lub poziomym. Wyjątkiem są domy o szczytach deskowanych w motywy przenikających się rombów, co ma szczególnie dekoracyjny wyraz. Dodatkową ozdobę szczytów stanowiły listwy podokapowe (jedna lub dwie) i jętkowe oraz wiatrownice, wycinane w ażurowe wzory z kółek, ząbków oraz serc. Okienka strychowe otaczane były laubzegowymi wycinankami imitującymi ozdobnie upięte tkaniny, prezentujące motywy głównie geometryczne, ale również roślinne i zwierzęce. We wsi upowszechnił się także zwyczaj ozdabiania szczytów sylwetkami koni.

Wystające poza lico zrębu końcówki belek stropowych bywały ozdobnie podcinane, a węgły obijano pionowymi deskami, pokrywanymi dodatkowo wycinanymi w desce ornamentami geometrycznymi i roślinnymi w formie plecionki, mającymi formę rautów lub plaketek w kształcie zwierząt lub ptaków. Niekiedy ochrona węglów ograniczała się do osłonięcia ich gładkimi deskami, a zamków podwalin faliście wyciętymi deseczkami, co z pewnością miało być nawiązaniem do narożnych pilastrów. W taki sposób często osłaniano węgły domów o nagim zrębie.

Szczególnie ozdobnie traktowane były otwory okienne, wprawione w profilowane ościeżnice. Pod nimi umieszczano podokienniki, zdobione profilami lub ornamentem liniowym złożonym z drobnego, powtarzalnego detalu. Powyżej zaś umieszczano bardziej dekoracyjne ażurowe nadokienniki wycinane w deskach, w których wykorzystywano motywy geometryczne, roślinne i zwierzęce, zazwyczaj w układzie antytetycznym. Okna zasłaniane były płycinowymi, dwuskrzydłowymi okiennicami malowanymi kontrastowymi kolorami.

Ganki miały formy bądź daszków wspartych na słupach otoczonych balustradą, bądź oszklonych werand. Szczególnie dekoracyjny ganek zachował się przy domu nr 43: odznacza się rzeźbionymi zastrzałami oraz unikatową siecią geometrycznych zdobień nałożonych na deski osłaniające jego dolną partię. Ganek w formie daszku wspartego na kręconych kolumnkach wspierających półkoliste arkady znajduje się przy domu nr 20. Zabudowane ganki zwane werandami miały dolne partie osłonięte płycinowym deskowaniem, a górne wypełnione dekoracyjnie ułożonymi szybkami.

15. Plutycze. Zagroda 69.
Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The homestead 69.
Photo by A. Kułak, 2021

16. Plutycze. Okno w zagrodzie 118.

Fot. A. Kułak, 2021

**Plutycze. The window in the
homestead 118.**

Photo by A. Kułak 2021

17. Plutycze. Okno w zagrodzie 35. Fot.

A. Kułak, 2021

**Plutycze. The window in the
homestead 35.**

Photo by A. Kułak 2021

18. Plutycze. Okno w zagrodzie 20. Fot.

A. Kułak, 2021

**Plutycze. The window in the
homestead 20.**

Photo by A. Kułak 2021

19. Plutycze. Ganek w zagrodzie 20. Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The porch in homestead 20. Photo by A. Kułak, 2021

20. Ganek w zagrodzie 87.
Fot. A. Kułak, 2021
The porch in the homestead 87.
Photo by A. Kułak, 2021

21. Plutycze. Węgiel w zagrodzie 86.
Fot. A. Kułak, 2021
Plutycze. The coal in the homestead 86.
Photo by A. Kułak, 2021

Budynki gospodarcze

W Plutyczach zagrody rozmieszczane były w regularny sposób po obu stronach drogi biegnącej przez wieś. Wszystkie siedliska miały zbliżoną bądź tę samą wielkość i kształt wydłużonego prostokąta⁷². Niektóre działki siedliskowe, tzw. narożne, przy skrzyżowaniach dróg często miały kształt inny niż wydłużony prostokąt (zagroda nr 4, 6, 139 oraz 89, 91 – budynki usytuowane skośnie względem drogi). Od strony drogi usytuowany był dom (szczytem, rzadziej kalenicą), po przeciwnej stronie działkę siedliskową zamykał budynek stodoły. Pomiedzy domem a stodołą rozciągał się tzw. ogród, na terenie którego stały zabudowania gospodarcze, usytuowane zazwyczaj – ze względu na niewielką szerokość działki – wzdłuż jednego z jej boków, rzadziej po obu stronach działki. Budynki inwentarskie były stawiane bliżej stodoły, przy domu budowano spichlerz, piwnicę, duży odsetek stanowiły budynki ulokowane pod jednym dachem⁷³. Rozdrabnianie majątków wskutek podziałów spadkowych powodowało znaczne zwięźanie działek siedliskowych, a nawet dzielenie ich w poprzek, tak że jedno gospodarstwo było usytuowane za drugim, co jest widoczne i dzisiaj. W Plutyczach ze względu na pożary, które niegdyś strawiły znaczną część zabudowy gospodarczej, stodoły lokowane były w dużej odległości od pozostałych budynków. Tradycyjnym materiałem do budowy budynków gospodarczych było drewno, zazwyczaj gorszego gatunku niż to, z którego wznoszono domy mieszkalne. Po II wojnie światowej drewno zostało wyparte przez trwalsze materiały: pustaki i cegłę.

22. Plutycze. Budynki gospodarcze. Fot. I. Górską, 2021
Plutycze. Farm buildings.
Photo by I. Górską, 2021

W drugiej połowie XIX w. (do 1915 r.) budynki gospodarcze były wykonywane wyłącznie z drewna, wznoszone w konstrukcji wieńcowej/zrębowej i sumikowo-łątkowej. Ustawiano je bezpośrednio na gruncie, nakrywano dachami czterospadowymi poszywanymi słomą, przytrzymywaną w kalenicach żerdkami. Stosowano krokwiową konstrukcję więźby dachowej. W budynkach inwentarskich mocowano jednoskrzydłowe drzwi sponowe (do poziomych żerdek przybite pionowe deski), w stodołach umieszczano dwuskrzydłowe wierzeje. W budynkach

gospodarczych umieszczano niewielkie otwory doświetlające i pełniące rolę wywietrzników. Przeważały podłogi ziemne, w stodołach wykonywano gliniane klepiska.

W pierwszej połowie XX w. budynki gospodarcze budowane były nadal z drewna, zwiększyły się ich gabaryty. Nawiązywano do tradycyjnych rozwiązań konstrukcyjnych, coraz częściej posiadały dwuspadowe dachy kryte słomą, dranicą, rzadziej gontem. Budowano piwnice oraz różnego rodzaju obiekty niewielkich gabarytów (kurniki, drewnutnie, składziki – często w formie przybudówek do budynków gospodarczych, słupowej konstrukcji wypełnionej deskami, nakryte daszkami pulpituowymi).

W drugiej połowie XX w. budynki gospodarcze coraz częściej wznoszono z pustaków, cegły. Nawiązywano do tradycyjnych rozwiązań konstrukcyjnych, jednak popularniejsza stała się konstrukcja sumikowo-łatkowa także z wykorzystaniem innych materiałów niż drewno. Rolę łątek odgrywały betonowe słupy, w które wpuszczano drewniane bale. Zastąpiono dach czterospadowy dwuspadowym. Pojawiła się też dachówka cementowa, w latach siedemdziesiątych XX w. eternit, z czasem blacha. Nieliczne budynki z końca XIX i początku XX w. podniesiono na betonowe fundamenty. Pierwotnie materiał używany do podmurowania nie był ze sobą łączony, z czasem luźno ułożone kamienie zaczęto łączyć ziemną podsypką, gliną, zaprawą wapienną, wapienno-cementową, po 1945 r. fundamenty wykonywano z betonu. Gliniane klepiska wyparły cementowe wylewki. Jeszcze w latach pięćdziesiątych XX w. część budynków gospodarczych była kryta strzechą.

23. Plutycze. Stodoła
w zagrodzie 125.
Fot. I. Górską, 2021
**Plutycze. The barn
in the homestead 125.**
Photo by
I. Górską, 2021

W Plutyczach dominuje zabudowa gospodarcza z lat czterdziestych–sześćdziesiątych XX w. i późniejsza. Budynki gospodarcze były przeznaczone do konkretnej funkcji (stodoła, spichlerz, chlew, obora) lub wielofunkcyjne, w tym charakterystyczny dla obszaru bialsko-hajnowskiego typ zagrody wydłużonej – budynki gospodarcze „pod jednym dachem”⁷⁴.

Charakterystyczne i największe obiekty wiejskie to stodoły. Według definicji:

Stodoła służyła do przechowywania zboża zwiezionego z pól i dokonywania omłotów. Zboże powiązane w snopy składane były w sásiekach, młocka zaś odbywała się na klepisku, które musiało być przejezdne, aby mógł na nie wjechać wóz wyładowany snopami. Z tego względu z dwóch stron zamykały je wysokie dwuskrzydłowe wrota sięgające dachu⁷⁵.

Te wolnostojące, drewniane budynki na rzucie prostokąta przykrywał dwuspadowy dach. Najczęściej spotykany typ to stodoła składająca się z dwóch sásieków przedzielonych klepiskiem, rzadziej trzech lub czterech sásieków, od ich liczby zależna była liczba wierzei. Stodoły usytuowane były wzdłuż działki siedliskowej (zbyt wąskie działki sprawiły, że są one nieprzejezdne). Spotykamy konstrukcje zrębowe, sumikowo-łatkowe, mieszane. Do budowy ścian używano okrąglaków, przepołowionych bali, desek – od przeszło 100 lat dominuje konstrukcja szkieletowa ścian. Funkcja przechowywania zboża determinowała ten typ rozwiązań, stodoła powinna zapewniać przewiewność, stąd ściany nie musiały być uszczelniane. Innym często występującym typem konstrukcji ściany jest sumikowo-łatkowa (pionowe słupki – łatki – z podłużnymi bruzdami, w których umieszcza się poziome bale, deski – sumiki). Z czasem konstrukcja ta ewoluowała i łatki zastępowane są słupami murowanymi z cegły bądź są lane z betonu. Do ścian frontowych stodół (czasem bocznych) dostawiane były jedna-trzy przybudówki w konstrukcji szkieletowej nakryte jednospadowymi daszkami. Stodoły pozbawione są w zasadzie elementów dekoracyjnych (o ich „urodzie” decyduje widoczna konstrukcja). Współcześnie w gospodarstwach, które utraciły charakter rolniczy, stodoły praktycznie straciły swe pierwotne przeznaczenie, stając się budynkami magazynowymi. Plutycze tracą swój rolniczy charakter, widać to m.in. w liczbie budynków gospodarczych. W 59 zagrodach nie występują stodoły, w 68 zagrodach jedna lub więcej stodół usytuowanych jest wzdłuż działki siedliskowej, w 10 zagrodach stodoła prostopadłe do innych budynków zamyka działkę siedliskową, zaś w 59 zagrodach stodoły nie występują.

24. Plutycze. Budynki gospodarcze w zagrodzie 65. Fot. I. Górską, 2021
Plutycze. Farm buildings in the homestead 65. Photo by I. Górską, 2021.

Niegdyś obowiązkowe w każdej zagrodzie spichrze dzisiaj pełnią rolę przydomowych składzików. Spichrz był budynkiem przeznaczonym do przechowywania ziarna i jego przetworów, sprzętów gospodarczych, czasem zapasów żywności⁷⁶. Te wolnostojące obiekty, najczęściej jednokomorowe, na planie prostokąta, przekryte dwuspadowym dachem były sytuowane w pobliżu domu. Wiele z nich posiadało podcień, czyli wysunięte poza płaszczyznę ściany frontowej zadaszenie wsparte na dwóch-czterech słupach. Miały też dobre fundamenty, a podłogi były szczelne, aby chronić przechowywane produkty przed wilgocią i zamakaniem. W Plutyczach zachowały się nieliczne drewniane spichrze w dużej części z drugiej połowy XX w. Nietypowym elementem krajobrazu wsi Plutycze jest murowany spichlerz z lat sześćdziesiątych XX w. usytuowany w północno-wschodniej części wsi, pozostałość po spółdzielni rolniczej. Wzniesiony w czasach socrealistycznej rzeczywistości nawiązuje architekturą do staropolskich wzorów (przysadzista oskarpowana bryła, dach tzw. krakowski)⁷⁷.

25. Plutycze. Spichlerz
Spółdzielni Produkcyjnej.
Fot. I. Górską, 2021

**Plutycze. The granary of
the Production Cooperative.
Photo by I. Górską, 2021**

26. Plutycze. Budynek
inwentarski w zagrodzie 6.
Fot. I. Górską, 2021
**Plutycze. The livestock
building in the homestead 6.
Photo by I. Górską, 2021**

Najlichnieszą grupę stanowiły budynki inwentarskie przeznaczone dla różnych gatunków hodowanych zwierząt⁷⁸, budowane na planie prostokąta o proporcjach uzależnionych od programu budynku. Dolna część przeznaczona była dla zwierząt, górna pełniła funkcję spichrza o przewiewnych ścianach, jednak chroniących przed wilgocią przechowywane snopy zbóż, słomy, siana. Ruszt z luźno ułożonych belek pozwalał na zrzucanie siana czy słomy wprost do pomieszczenia znajdującego się pod nim. Charakterystyczne były ściany frontowe (od strony podwórza) z szeregiem otworów drzwiowych i rzędem małych otworów okiennych doświetlających pomieszczenia. Budynki dla koni i bydła wyposażone były w żłoby lub drabinki do siana. Obiekty inwentarskie pozbawione były w zasadzie okien, małe otwory doświetlające zatykane były na czas mrozów. W tylnych ścianach często przebijano otwory o większych rozmiarach do usuwania obornika. W Plutyczach dominującym typem budynków inwentarskich były obiekty wielofunkcyjne (wszystkie gatunki zwierząt lokowano w jednym budynku, wydzielając im stanowiska), także łączono kilka funkcji gospodarskich (część inwentarska, stodoła, magazynowa, do przechowywania maszyn rolniczych). Część inwentarska zazwyczaj była murowana. Otwory drzwiowe usytuowane były od strony podwórza, a ich wielkość uzależniona była od funkcji. Największe, dwuskrzydłowe wrota znajdowały się w części stodołnej, stajni, wozowni. Małe drzwiczki prowadziły do chlewni, obory, kurnika.

Mała architektura, zieleń

Zagroda wiejska to nie tylko dom i budynki gospodarcze, ale też mniejsze obiekty o zróżnicowanej funkcji. „Mała architektura, co przede wszystkim nawiązuje do wielkości tych obiektów, to studnie, gołębniki, pasieki, psie budy, wędzarnie, suszarnie owoców, ustępy oraz ogrodzenia, przełazy, bramy i furtki, które wchodziły w skład zagród wiejskich”⁷⁹. W Plutyczach teren niemal każdej zagrody wyznaczony jest ogrodzeniem. Niegdyś było ono niezbędne chociażby ze względu na zwierzęta gospodarskie, które miały dzięki niemu ograniczoną możliwość poruszania się między obszarem zagrody a publiczną drogą. Ogrodzenia oddzielają również przydomowe ogródki warzywno-kwiatowe, sady. Najprostsze i najczęściej spotykane są płoty sztachetowe, którym formę ozdobną nadają górne zakończenia sztachet. Drewniane ogrodzenia, które po kilkudziesięciu latach wymagają naprawy lub wymiany, zastąpiły nowe materiały i nowe formy. Współcześnie dominują ogrodzenia z siatki metalowej, metalowych żerdzi, betonowych przęseł. Ogrodzenia te są typowe dla całego województwa, nie wyróżniają się pod względem estetycznym. Piwnice były budynkami lub pomieszczeniami do przechowywania zbiorów roślin okopowych (kartofli, warzyw). Często pełniły rolę domowej lodówki, w której latem gospodyni trzymała żywność, a zwłaszcza mleko, masło, twaróg, mięso i chleb⁸⁰. Związane z domem lub obok niego, po 1945 r. lokowane także na wygonach. Wolnostojące, na planie prostokąta doły obłożone kamieniem polnym lub cegłą, z sufitem z desek, pokryte grubą warstwą darni. Wejście w szczycie, w murowanej ścianie, zaopatrzone w drewniane jednoskrzydłowe drzwiczki. Reliktem przeszłości pozostały studnie. Według danych archiwalnych z Narodowego Spisu Powszechnego

nego Ludności i Mieszkań z 2002 r. dotyczących instalacji techniczno-sanitarnych na 93 zamieszkiwane wówczas mieszkania 85 z nich przyłączonych było do wodociągu⁸¹. Jeszcze na początku XX w. na wsi podlaskiej studnie kopano prawie wyłącznie w miejscach ogólnodostępnych, tak aby mogli korzystać z nich mieszkańcy kilku najbliższych zagrod. Kilka takich studni zachowało się w Plutyczach. Większość istniejących studni znajduje się w obejściu. Przy studniach umieszczano często koryta do pojenia zwierząt. Do połowy XX w. dominowały studnie z żurawiem, te z okresu międzywojennego nie posiadały betonowych cembrowin, ich ścianki były wykonane z drewnianych bali, rzadziej wykładano je kamieniami. Miały przekrój kwadratowy, prostokątny lub okrągły. Od połowy XX w. studnie kopano już w każdym gospodarstwie, miały one betonowe cembrowiny, były nakryte drewnianym dwuspadowym daszkiem. W ich wnętrzu znajdował się drewniany kołowrót poruszany stalową korbą, na który nawijano łańcuch z zamocowanym wiadrzem. Jak stwierdzała Z. Cybulko, „Trudno spotkać nie tylko studnie z żurawiem, ale nawet studnie z kołowrotkiem, bo założenie na wsi wodociągów uczyniło je bezużytecznymi”⁸². W połowie XIX w. w wiejskich zagrodach pojawiały się pasieki. W Plutyczach w kilku zagrodach znajdują się drewniane ule skrzynkowe. Ulokowane są w pobliżu sadow, ogródków kwiatowych. Na terenie wsi nie zachowały się najstarsze formy w postaci kłody drewnianej (najczęściej stojącej, rzadziej leżącej) z wyciętym wzdłużnym zagłębieniem służącym do mocowania ramki, nakrytej słomianym chochołem. We wsi Plutycze nie zachowały się kurniki o historycznej proveniencji (o wyglądzie i konstrukcji podobnej do małych spichlerzy). Najczęściej spotykane to murowane z pustaków niewielkie gabarytowo obiekty z otworem w jednym z boków, do którego prowadzi drabinka zbita z desek, oraz jednoskrzydłowymi drewnianymi drzwiami. Według danych archiwalnych z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 r. dotyczących instalacji techniczno-sanitarnych na 93 zamieszkiwane wówczas mieszkania 27 nieruchomości wyposażonych było w ustęp splukiwany⁸³. W obrębie zagrody wiejskiej ustępy pojawiły się w okresie międzywojennym, kiedy ówczesny premier Sławoj Składkowski wprowadził je nakazem administracyjnym. Powszechnie zwano je sławojkami. Począwszy od lat sześćdziesiątych XX w. były zastępowane przez łazienki. Na terenie wsi Plutycze zachowały się nieliczne, drewniane ustępy ulokowane na tyłach zagrody, w ustronnych, dyskretnych miejscach.

27. Plutycze. Przedogródek
w zagrodzie 35. Fot. I. Górka, 2021
Plutycze. The front garden in
the homestead 35. Photo by
I. Górka, 2021

28. Plutycze. Studnia
w zagrodzie 69.
Fot. I. Górską, 2021
**Plutycze. The well
in the homestead 69.**
Photo by I. Górską, 2021

Ważnym elementem wiejskiego krajobrazu są kapliczki i krzyże wotywnie. Wierzono, że ustawione na rozstajach dróg, przy drogach wjazdowych do wsi czy przy domach krzyże będą chronić przed nieszczęściem, chorobami przybywających do wsi, a jej gospodarzy obdarzą niezbędnymi łaskami. W Plutyczach zachowało się 8 tego typu obiektów.

W krajobrazie podlaskiej wsi nie funkcjonowała w zasadzie zieleni projektowana⁸⁴. Dominują formy użytkowe, z czasem pojawiły się formy ozdobne takie jak przedogródek. Formy użytkowe: warzywnik, zielnik, sad nie zawsze występowały odrębnie. W zagrodach z czasów pomiaru włóczęj zachował się sposób lokowania ogrodów warzywnych. Niewielka szerokość wąskich działek wymuszała sytuowanie poszczególnych budynków wzdłuż działki siedliskowej, za domem lokowano budynki gospodarcze, za nimi urządzano ogródki warzywne i sady. Za ogrodem w poprzek budowano stodołę, za którą biegła droga zagumienna.

Cmentarz w Plutyczach

Cmentarz grzebalny w Plutyczach należy do parafii prawosławnej w Rajsku⁸⁵. Nie wiadomo dokładnie, kiedy cmentarz powstał, ale występuje już na mapach z drugiej połowy XIX w. Cmentarz usytuowany jest na południe od zabudowań wsi, przy drodze do Rajska. Najcenniejsze zachowane do dziś nagrobki z cmentarza plutyckiego pochodzą z końca XIX oraz przełomu XIX i XX w. Są to charakterystyczne dla Podlasia, a szczególnie dla okolic Bielska Podlaskiego, kamienne stele w formie wysokich często słupów, zwężających się ku górze, pokrytych rytymi inskrypcjami oraz zwieńczone kowalskimi żelaznymi krzyżami⁸⁶.

Pośród nagrobków tego typu wyróżnia się stela w formie czworobocznego słupa, z uskokiem w połowie wysokości, góra jest wyokrąglona i zwieńczona

29. Plutycze. Cmentarz. Fot. J. Kotyńska-Stetkiewicz, 2021
Plutycze. The cemetery. Photo by J. Kotyńska-Stetkiewicz, 2021

okazałym krzyżem wykonanym z żelaznych sztab. Na zakończeniu ramion krzyża umieszczono małe krzyżyki jako element zdobniczy, a z przecięcia ramion odchodzą cztery faliście ukształtowane promienie. Awers steli ozdobi płaskorzeźbiony krzyż prawosławny. Innym, dobrze zachowanym nagrobkiem jest wysoka stela, na której osadzony jest ażurowy krzyż kowalski. Na licu kamienia znajduje się płaskorzeźbiony krzyż w ozdobnej płycinie i inskrypcja kuta na całej powierzchni. Dobrym warsztatem kowalskim wyróżnia się kuty krzyż, ażurowy, o trójlistnie zakończonych ramionach zdobionych falistą taśmą, z wiązkami promieni wychodzącymi z okręgu umieszczonego w przecięciu ramion, stojący przy smukłej, kamiennej steli, której lico pokrywa ryty krzyżyk i inskrypcja. Bardzo dobrze zachowana jest stela z 1901 r. zakończona żelaznym, kutym krzyżem z owalnie zakończonymi ramionami i z falistymi promieniami oraz półksiężycem u podstawy. Lico steli ozdobi płaskorzeźbiony krzyż umieszczony w półkolistym zamkniętej płycinie. W dobrym stanie zachowany jest również nagrobek w formie wysokiej, dwuczłonowej, zwężającej się ku górze steli, której całe lico pokrywa inskrypcja, a w górnej jej części – płaskorzeźbiony krzyż na szerokiej podstawie. Okazałym żelaznym krzyżem wyróżnia się nagrobek o zwężającej się ku górze, niezbyt wysokiej kamiennej steli. Duży krzyż o ramionach zakończonych motywem listka zdobią bogate ornamenty z taśmy metalowej ułożonej w esowato skręcone woluty, ułożone antytetycznie na ramionach. Jednym z najstarszych nagrobków na cmentarzu jest stela z 1874 r., w formie prostopadłościanu zamkniętego dwuspadowo, z niewielkim uskokiem w dolnej części. Całą powierzchnię lica steli zajmuje ryta cyrylicą inskrypcja. Wśród nagrobków wyróżnia się czworoboczna, zwężająca się ku górze stela z 1908 r. ustawiona na kamiennym fundamencie i zwieńczona masywnym kamiennym krzyżem. Część nagrobków tego typu uległa w różnym stopniu zniszczeniu, jest pochylona, pozbawiona krzyży, a większość inskrypcji jest trudna do odczytania z powodu zwietrzenia struktury kamienia.

Na cmentarzu zachowało się również kilka XIX-wiecznych nagrobków w formie głazu zwieńczonego kowalskim krzyżem i z inskrypcją. Kamienie częściowo zapadły się już w grunt, a niektóre pozbawione są krzyży. Jednym z takich nagrobków jest kamień z rytym krzyżem równoramiennym o ramionach zbliżonych kształtem do trójkątów. Wieńczy go prosty krzyż z motywem krzyżyków w zakończeniach ramion. Obok innego głazu nagrobego umieszczony został żelazny krzyż, którego rozszerzające się na końcach ramiona ozdobi motyw krzyżyków. Podobnie opracowany, z dodatkowym motywem półksiężyca żelazny krzyż wieńczy głaz z widoczną jeszcze rytą inskrypcją.

Na cmentarzu w Plutyczach zachował się niewielki zespół kamiennych nagrobków w formie steli zwieńczonych kutymi żelaznymi krzyżami. Cechuje je dobry warsztat zarówno kamieniarski, jak i kowalski. Na szczególną uwagę zasługują nagrobki z wykutymi na licu krzyżami, będącymi przykładami ludowej rzeźby stosowanej w niezwykle trudnym w obróbce granicie, który na tym terenie jest powszechnie dostępny. Nagrobki tego typu przetrwały do dziś i zobaczyć je można na wielu cmentarzach wschodniego Podlasia. Stanowią przykład lokalnego rzemiosła i dają świadectwo o jego poziomie w końcu XIX i w pierwszej połowie wieku XX.

30. Plutycze. Cmentarz.
Fot. J. Kotyńska-
Stetkiewicz, 2021
Plutycze. The cemetery.
Photo by J. Kotyńska-
Stetkiewicz, 2021

31. Plutycze. Cmentarz.
Fot. J. Kotyńska-
Stetkiewicz, 2021
Plutycze. The cemetery.
Photo by J. Kotyńska-
Stetkiewicz, 2021

32. Plutycze. Cmentarz.
Fot. J. Kotyńska-
Stetkiewicz, 2021
Plutycze. The cemetery.
Photo by J. Kotyńska-
Stetkiewicz, 2021

Na zakończenie można stwierdzić, że wieś Plutycze powstała podczas przeprowadzania we włości bielskiej pomiaru włócznej (połowa XVI w.) i do dzisiaj zachowała charakterystyczne cechy realizowanego wówczas rozmierzenia i rozplanowania. Jest to typowa wieś szeregowa z regularnymi zagrodami usytuowanymi po obu stronach ulicy, w tym większość domów w zagrodach ustawiono szczytem do drogi. Droga biegnąca południkowo w linii prostej nadaje wsi szczególnie regularny charakter. Siedliska od zachodu i wschodu obiegają drogi zagumienne, jak sama nazwa wskazuje, określające granice zabudowy i oddzielające ją od pól uprawnych. Wydaje się, że te elementy układu przestrzennego zachowały się od czasów powstania wsi i ukazują nam główne zasady planowania i rozmierzenia osad podczas pomiaru włócznej, która ziemiom Podlasia i Wielkiego Księstwa Litewskiego nadała charakterystyczny krajobraz kulturowy.

Stan zachowania historycznego układu przestrzennego zagród we wsi Plutycze związany jest ze zmianami, jakie zaszły w ostatnich latach. Wieś w dużym stopniu utraciła swój rolniczy charakter, przede wszystkim z powodu wyludnienia. Wiele domów pełni obecnie rolę dachy, niektóre są nieużytkowane. Duży odsetek mieszkańców stanowią emeryci. W związku z tym budynki gospodarcze tracą swoje funkcje i są sukcesywnie rozbierane, również ze względu na zły stan zachowania wynikły z braku bieżących remontów i stałego użytkownika. Budynkami najszybciej znikającymi z pejzażu wsi są stodoły. Tym samym wiele zagród staje się niekompletnych. Z tą kwestią wiąże się również podział działek na mniejsze parcele. Wraz z przekształcaniem zagród na domki letniskowe widoczna jest coraz wyraźniej wypoczynkowa funkcja siedlisk. Podwórze gospodarcze zostaje zamienione na trawnik, wprowadzane są nietradycyjne gatunki roślin (głównie tuje, modrzewie i świerki) oraz altany i huśtawki. Widoczne jest to zwłaszcza w zagrodach zamienionych na kwatery agroturystyczne. Współczesnymi budynkami są też garaże, sytuowane przeważnie w sąsiedztwie wjazdu na posesję, czasami przerabiane z budynków gospodarczych.

Wieś Plutycze wyróżnia duża jednolitość zabudowy mieszkalnej, wśród której prawie nie ma współczesnych murowanych budynków rażąco odmiennych od tradycyjnych drewnianych domów zarówno pod względem użytych materiałów, jak i bryły oraz sposobu usytuowania w układzie ruralistycznym. Można jednak zauważyć dość duży stopień zmodernizowania niektórych domów, głównie poprzez zastosowanie współczesnych materiałów budowlanych, takich jak siding, okna PVC, blachodachówka. Kilka obiektów zostało poddanych znaczącym przebudowom polegającym m.in. na podniesieniu dachów i zmianie kąta nachylenia jego połaci, co znacząco wpłynęło na proporcje obiektu. Jednocześnie widoczna jest tendencja do umieszczania na wyremontowanych elewacjach tradycyjnych ornamentów wycinanych w deskach, aczkolwiek w niektórych przypadkach w nadmiarze. Podsumowując, należy stwierdzić, że historyczna zabudowa mieszkalna Plutycz zachowała się w bardzo dużym stopniu. Rytmiczny, równomierny układ domostw położonych symetrycznie po obu stronach drogi biegnącej przez wieś ma duży walor krajobrazowy. Nie zakłócają go nieliczne współczesne obiekty.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Metryka Koronna, dz. XVIII, sygn. 64.

Archiwum Państwowe w Białymstoku
Kamera Wojny i Domen, sygn. 32, 164, 169, 196, 1979, 2007.

Narodowy Instytut Dziedzictwa
Teki Glinki, nr 339.

Muzeum Obojga Narodów w Bielsku Podlaskim
MBP/H/D/506 rękopis, 1563–1663.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie
f. 634, op. 1, nr 51.
SA, 11630.

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego
F4-(A1661)-34254.
F. 23–225.

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie
F. 41–394.

Źródła drukowane i opracowania

Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 13, Warszawa 1909.

Buczyło A., *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, rozprawa doktorska napisana w 2014 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu pod opieką dr. hab. Jana Wroniszewskiego.

Bujnowski W., *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009.

Cybulko Z., *Budownictwo drewniane w krajobrazie współczesnej wsi podlaskiej*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2006, z. 12.

Cybulko Z., *Dom mieszkalny w zagrodzie wydłużonej typu bielsko-hajnowskiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, z. 7.

Cybulko Z., *Formy przestrzenne zagród w dawnych wsiach szeregowych na przykładzie Nowoberezowa, Ryboł i Trześcianki*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1998, z. 4.

Czapelski M., *Architektura polskiego socrealizmu w Zachęcie. Pierwszy Ogólnopolski Pokaz projektów Architektury (1951) i Pierwsza Powszechna Wystawa Architektury Polski Ludowej*, Warszawa 2016.

- Czarkowski L., *Powiat bielski w guberni grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy* [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999.
- Czemeryński K., *O dobrach koronnych w granicach byłej Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów 1870.
- Czerwiński T., *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 2006.
- „Gazeta Białostocka” 1956, nr 92.
- Gawel A., Ryżewski G., *Drewniane budownictwo dorzecza Biebrzy*, Białystok–Suchowola 2010.
- Gloger Z., *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, Warszawa 1907.
- Górska I., *Dokumentowanie zabytków architektury i budownictwa drewnianego – ocena stanu wiedzy i potrzeb przez pryzmat działalności Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2012, t. 9.
- Kielczowska-Zalewska M., *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972.
- Kolankowski L., *Pomiara włóczna*, „Ateneum Wileńskie” 1927, R. 4.
- Kondratiuk M., *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostocczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Konończuk W., „Krasnaja Zwiezda” – sowiecka gazeta powiatu Bielsk Podlaski (1939–1941), „Bielski Almanach Historyczny” 2017, t. 2.
- Konończuk W., Markiewicz L., *Renowacja dziewiętnastowiecznych nagrobków na cmentarzu prawosławnym w Szczytach-Dzięciołowie. Z problematyki konserwacji zabytkowych nekropolii wiejskich na Podlasiu*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2019, z. 25.
- Krzysztofik W., *Jasienówka, wieś powiatu sokólskiego. Monografia ze szczególnym uwzględnieniem zmian wywołanych komasacją gruntów*, Poznań 1933.
- Kural B., *Z badań nad wyposażeniem wnętrz mieszkalnych ludności z okolic Hajnówki, Bielska Podlaskiego i Siemiatycz*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. 17.
- Lalik T., *Ulicówka* [w:] *Encyklopedia gospodarcza Polski do 1945 r.*, t. 2, Warszawa 1981.
- Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku*, wyd. M. Sierba, Warszawa 2017.
- Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Wiśniewski, J. Topolski, Wrocław–Warszawa 1959.
- Łowmiański H., *Przyczynki do kwestii najstarszych kształtów wsi litewskiej*, „Ateneum Wileńskie” 1929, R. 6.
- Michaluk D., *Z dziejów Narwi i okolic*, Białystok–Narew 1996.
- Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.
- „Obwieszczenia Publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości”, nr 99a, Warszawa 1930.
- Prymaka-Oniszk A., *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wołowiec 2016.
- Rzepniewski Z., *Kułaka z torbą postać i nawet na torbę nie zostawić mu...*, „Bielski Almanach Historyczny” 2019, t. 4.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 5. *Województwo białostockie*, Warszawa 1924.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 15, cz. 2, Warszawa 1902.

- Sosna G., *Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej*, „Elpis” 2000, t. 2/3.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Cerkiewna własność ziemska na Białostocczyźnie w XV–XX wieku. Zbiór materiałów. Diecezja warszawsko-bielska i białostocko-gdańska*, Białystok 2004.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2001.
- Sumariusz królewszczyn w całej Koronie Polskiej z wyrażeniem possesorów i siła który płaci rocznej kwarty. Spisany roku 1770*, wyd. E. Piotrowski, Żytomierz 1861.
- Białostocczyźnie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2005, z. 13.
- Szkoły Powszechne Rzeczypospolitej Polskiej w roku szkolnym 1925/1926*, Warszawa 1927.
- Tomecka B., *Plutycze. Cmentarz prawosławny, karta ewidencyjna cmentarza*, 1985 (maszynopis w zbiorach WUOZ Białystok).
- Topolski J., *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną. Przykład Podlasia [w:] Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*, Poznań 1977.
- Ułaszczyk M., *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808–1843*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2.
- Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny (geneza, rozwój i przemiany etniczne)*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. 11.
- Zaborski B., *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926.
- Zakrzewski A., *Materiały do etnografii. Podlasie*, „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” 1889, t. 3, z. 2.
- „Zorza” 1931, nr 35.
- Żurkowska R., *Z dziejów organizacji departamentu białostockiego w 1807 r.*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2.
- Бобровский П., *Материалы для географии и статистики России. Гродненская Губернія, ч.1-2, Санктпетербургъ* 1863
- Диковъ П., *Список землевладений въ Гродненской губернии, Гродна* 1890.
- Описание рукописнаго отдѣленія Виленской Публичной Библіотеки*, т. 4, Вильна 1899.

PRZYPISY

- ¹ Artykuł jest skróconą wersją dokumentacji historyczno-ruralistycznej wykonanej na zlecenie Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przez zespół NID PT Białystok (Iwona Górską, Joannę Kotyńską-Stetkiewicz, Anetę Kułak, Grzegorz Ryżewski).
- ² *Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, s. 13–16.
- ³ L. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, „Ateneum Wileńskie” 1927, R. 4.
- ⁴ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny (geneza, rozwój i przemiany etniczne)*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. 11, s. 34.
- ⁵ M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostocczyzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 158.

- ⁶ Muzeum Obojga Narodów w Bielsku Podlaskim, MBP/H/D/506, rękopis, 1563–1663, s. 43.
- ⁷ *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Wiśniewski i J. Topolski, Wrocław–Warszawa 1959, s. 47–48.
- ⁸ Tamże, s. 48.
- ⁹ Tamże, s. 64.
- ¹⁰ Tamże, s. 149; *Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku...*, s. 153.
- ¹¹ Tamże, s. 60.
- ¹² Tamże, s. 63.
- ¹³ *Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku*, wyd. M. Sierba, Warszawa 2017, s. 78.
- ¹⁴ Tamże, s. 78.
- ¹⁵ J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną: Przykład Podlasia* [w:] *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*, Poznań 1977, s. 125–166; J. Wiśniewski, *Osadnictwo...*, s. 50–51.
- ¹⁶ AGAD, MK, dz. XVIII, sygn. 64, s. 574.
- ¹⁷ Tamże, s. 573–574.
- ¹⁸ A. Boniecki, *Herbarz polski*, Warszawa 1909, t. 13, s. 151.
- ¹⁹ J. Wiśniewski, *Osadnictwo...*, s. 57.
- ²⁰ *Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy...*, s. 160–161.
- ²¹ *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576...*, s. 63.
- ²² Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, nr 339, s. 16.
- ²³ K. Czemyński, *O dobrach koronnych w granicach byłej Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów 1870, s. 46.
- ²⁴ Tamże, s. 47; *Sumariusz królewskich ziem w całej Koronie Polskiej z wyrażeniem posesorów i siła który płaci rocznej kwarty. Spisany roku 1770*, wyd. E. Piotrowski, Żytomierz 1861, s. 44.
- ²⁵ Biblioteka Uniwersyteku Wileńskiego [dalej: BUWil], F4–(A1661)–34254, k. 17v.
- ²⁶ BUWil., F4–(A1661)–34254, k. 17v.
- ²⁷ Tamże.
- ²⁸ *Описание рукописнаго отд-ленія Виленской Публичной Библиотеки*, т. 4, Вильна 1899, s. 137.
- ²⁹ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie [dalej: LPAH Wilno], SA. nr 11630, k. 302 v.
- ³⁰ Parafia prawosławna w Rajsku powstała przed 1576 r. Por. A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 270; G. Sosna, *Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej*, „Elpis” 2000, t. 2/3, s. 143; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2001, s. 223; tychże, *Cerkiewna własność ziemna na Białostocczyźnie w XV–XX wieku. Zbiór materiałów. Diecezja warszawsko-bielska i białostocko-gdańska*, Białystok 2004, s. 324–334; A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, s. 85 (maszynopis rozprawy doktorskiej napisanej w 2014 roku na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu pod opieką dr. hab. Jana Wroniszewskiego).
- ³¹ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, f. 41–394, s. 846.
- ³² LPAH Wilno, F. 634, op. 1, nr 51, k. 26v.
- ³³ Archiwum Parafialne w Kuleszach Kościelnych, *Akta wizyty dekanatu bielskiego [...] 1791 roku*, s. 139.
- ³⁴ APB, Kamera Wojny i Domen, nr 169, k. 2–12; nr 2007, k. 3–33.
- ³⁵ Tamże, nr 164, k. 46.
- ³⁶ Tamże, nr 196, k. 70.
- ³⁷ Tamże, nr 32, k. 28, 29.
- ³⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], Kamera Wojny i Domen [dalej: KWID], nr 1979, k. 40.
- ³⁹ M. Ułaszczuk, *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808–1843*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2, s. 333–374; J. Wiśniewski, *Osadnictwo...*, s. 65; R. Żurkowska, *Z dziejów organizacji departamentu białostockiego w 1807 r.*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2, s. 309–331.
- ⁴⁰ „Gazeta Warszawska” 1824, nr 199, dodatek, s. 2079.
- ⁴¹ П. Диковъ, Список землевладеній въ Гродненской губерніи, Гродна 1890, s. 102; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 15, cz. 2, Warszawa 1902, s. 458.

- 42 L. Czarkowski, *Powiat bielski w guberni grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy* [w:] Bielsk Podlaski. *Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999, s. 151.
- 43 A. Zakrzewski, *Materjały do etnografii. Podlasie*, „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” 1889, t. 3, z. 2, s. 323.
- 44 Z. Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, Warszawa 1907, s. 182.
- 45 B. Kural, *Z badań nad wyposażeniem wnętrz mieszkalnych ludności z okolic Hajnówki*, *Bielska Podlaskiego i Siemiatycz*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. 17, s. 309.
- 46 Przytaczam za: W. Krzysztofik, *Jasienówka, wieś powiatu sokólskiego*, Poznań 1934, s. 68–69.
- 47 Informację tę zawdzięczam Panu Markowi Kornilukowi, któremu bardzo dziękuję.
- 48 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 5, *Województwo białostockie*, Warszawa 1924, s. 30.
- 49 „Obwieszczenia Publiczne. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości”, nr 99a, Warszawa 1930, s. 22.
- 50 „Zorza” 1931, nr 35, s. 475.
- 51 *Szkoły Powszechne Rzeczypospolitej Polskiej w roku szkolnym 1925/1926*, Warszawa 1927, s. 195.
- 52 Za informacje dotyczące szkoły dziękuję Zbigniewowi Romaniukowi.
- 53 „Dobry Wieczór! Kurier Czerwony” 1938, nr 250, s. 2.
- 54 W. Konończuk, „Krasnaja Zwiezda” – sowiecka gazeta powiatu Bielsk Podlaski (1939–1941), „Bielski Almanach Historyczny” 2017, t. 2, s. 112–113.
- 55 Z. Rzepniewski, *Kulaka z torbą postać i nawet na torbę nie zostawić mu...*, „Bielski Almanach Historyczny” 2019, t. 4, s. 61–82.
- 56 „Gazeta Białostocka” 1956, nr 92, s. 4.
- 57 Za informację dziękuję Zbigniewowi Romaniukowi.
- 58 J. Wiśniewski, *Osadnictwo...*, s. 34; D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*, Białystok–Narew 1996, s. 102.
- 59 H. Łowmiański, *Przyczynki do kwestii najstarszych kształtów wsi litewskiej*, „Ateneum Wileńskie” 1929, R. 6, s. 307–315.
- 60 M. Kielczowska-Zalewska, *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972, s. 67–69.
- 61 L. Kolankowski, *Pomiara włóczna...*, s. 246–247.
- 62 T. Lalik, *Ulicówka* [w:] *Encyklopedia gospodarcza Polski do 1945 r.*, t. 2, Warszawa 1981, s. 443–444; B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926; H. Łowmiański, *Przyczynki...*, s. 295; A. Gawel, G. Ryżewski, *Drewniane budownictwo dorzecza Biebrzy*, Białystok–Suchowola 2010, s. 16, 21.
- 63 M. Kielczowska-Zalewska, *Geografia...*, s. 69, 84.
- 64 W. Bujnowski, *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009, s. 176.
- 65 LPAH Wilno, F. 634, op. 1, nr 51, k. 26v.
- 66 Tamże, SA, 11630, k. 302v.
- 67 Военно-топографическая карта европейской России (1 : 126 000), ok. 1866 r.
- 68 Karte des westlichen Russlands (1 : 100 000) z 1914 r.; Новая Топографическая Карта Западной России, (1 : 84 000) z 1915 roku.
- 69 A. Prymaka-Oniszk, *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wołowiec 2016.
- 70 *Skorowidz miejscowości...*, s. 30.
- 71 *Topograficzna Mapa Polski* (1 : 100 000), WIG z 1937 r.
- 72 Z. Cybulko, *Formy przestrzenne zagród w dawnych wsiach szeregowych na przykładzie Nowoberezowa, Rybot i Trześcianki*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1998, z. 4, s. 7–28.
- 73 Taż, *Dom mieszkalny w zagrodzie wydłużonej typu bielsko-hajnowskiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, z. 7, s. 189–217.
- 74 Z. Cybulko, *Dom mieszkalny w zagrodzie...*, s. 189–217.
- 75 T. Czerwiński, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 2008, s. 87–92.
- 76 Tamże, s. 93–97.
- 77 Wzniesiony według typowego projektu realizowanego w latach pięćdziesiątych XX w. na terenie całego kraju. W nieco przewrotny sposób egzemplifikowały one kanoniczną dla epoki zasadę dzieła narodowego w formie i socjalistycznej treści, gdyż znakomicie odtwarzały malownicze formy dawnej, feudalnej architektury folwarcznej, czyli odwoływały się do epoki oficjalnie uznanej za przeżytek. Na terenie powiatu bielskiego spichlerze wybudowano w Dydulach, Haćkach, Kamiennym Dworze, Knorozach, Moskiewiczach, Rajsku i Zubowie. Pierwszy z wymienionych, wzniesiony

przez Spółdzielnię Produkcyjną „Przodownik”, uwieczniła Polska Kronika Filmowa (1953/9) w obrazie zatytułowanym *Budowniczość polskiej wsi. Spółdzielnia Produkcyjna Dydule*. Typowy spichlerz stanowił także jeden z tematów konkursów architektonicznych w latach pięćdziesiątych XX w., o czym świadczy projekt spichrza Stanisława Tomczaka, zaprezentowany w 1953 r. na Pierwszej Powszechnej Wystawie Architektury Polski Ludowej w warszawskiej Zachęcie. Por. *Katalog zabytków sztuki, województwo podlaskie, powiat bielski*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. XLIX; M. Czapelski, *Architektura polskiego socrealizmu w Zachęcie. Pierwszy Ogólnopolski Pokaz projektów Architektury (1951) i Pierwsza Powszechna Wystawa Architektury Polski Ludowej*, Warszawa 2016, s. 147.

⁷⁸ T. Czerwiński, *Budownictwo ludowe...*, s. 110–114.

⁷⁹ Tamże, s. 115–121.

⁸⁰ Tamże, s. 101–103.

⁸¹ https://www.polskawliczbach.pl/wies_Plutycze [dostęp: 13 VI 2021].

⁸² Z. Cybulko, *Drewniane budownictwo ludowe. Prawne i merytoryczne aspekty ochrony zabytków i opieki nad zabytkami*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2005, z. 11, s. 85.

⁸³ https://www.polskawliczbach.pl/wies_Plutycze [dostęp: 13 VI 2021].

⁸⁴ Wincenty Krzysztofik w monografii wsi Jasionówka z 1933 r. pisał „Domy mieszkalne są zazwyczaj nieco od ulicy oddalone, jakieś 5–6 metrów i przed oknami urządzony mają ogródek kwiatowy. Co innego, że tam czasami zamiast kwiatów rośnie pokrzywa, ale bywa i lepiej, zawsze jest kilka drzewek, przeważnie owocowych, a czasami krzak bzu czy jarzębiny. Ogródek taki zawsze otoczony jest sztachetami. Patrzącemu wzdłuż ulicy na pierwszym planie rzuca się w oczy dużo zieleni, gdyż oprócz tych drzewek w ogródku zawsze w ogrodach przy ulicy widzimy dzikie rozłożyste grusze lub szereg wiśni, czasem topoli”. Por. W. Krzysztofik, *Jasionówka...*, s. 176–177.

⁸⁵ *Katalog Zabytków Sztuki, województwo podlaskie, powiat bielski...*, s. 195.

⁸⁶ W. Konończuk, L. Markiewicz, *Renowacja dziewiętnastowiecznych nagrobków na cmentarzu prawosławnym w Szczytach-Dzięciołowie. Z problematyki konserwacji zabytkowych nekropolii wiejskich na Podlasiu*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2019, z. 25, s. 79–99.

THE VILLAGE OF PLUTYCZE – THE PAST AND HISTORICAL MONUMENTS

The article is based on: *Studium historyczno-przestrzenne wsi Plutycze*, commissioned by the Podlasie Voivodeship Conservator of Historical Monuments in 2021. It presents the history of a village planned and settled in the second half of the sixteenth century at the time of the land measurement carried out in the Podlasie region. Plutycze is an example of an excellently preserved village from the period, a so-called szeregówka. The author depicted the history of the village spanning from the sixteenth century to the twentieth century, and analysed spatial configuration and traditional rural development. Much attention is paid to the architecture and decorations of wooden houses, since in this respect Plutycze is one of the most interesting localities in the voivodeship of Podlasie. The article is illustrated with historical maps (the oldest originates from the eighteenth century) and photographs showing the most valuable historical buildings – the magnificently adorned wooden cottages, and groups of roadside crosses.